

İçindekiler Tablosu

Karakoyunlular (1376-1469)	2
Akkoyunlular (1340-1514)	5
Safevîler (1501-1736)	8
Afşarlar (1736-1804)	20
Kacarlar (1779-1925)	22
Pehlevîler (1925-1979)	28
Dipnotlar	29
Kaynaklar	33

Prof. Dr. İsmail AKA

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

Karakoyunlular (1376-1469)

Doğu Anadolu bölgesi, İlhanlılarla birlikte iki askerî bölgeye ayrılmıştı. Bunlardan biri Musul, Mardin ve Diyarbakır'ı içine alan ve merkezi Musul olan Diyarbakır bölgesi; diğeri ise merkezi Ahlat olan Van bölgesiydi. Diyarbakır bölgesindeki Moğol askerî birliklerinin çoğunu Uyratlar teşkil ediyordu. Kışı Musul yöresinde geçiren bu oymak, Gazan ile Baydu arasındaki taht mücadelesinden yararlanarak Türkmenlere saldırıp, onların hayvanlarını yağmalamışlardı (1296). Burada sözü geçen Türkmenlerin Karakoyunlular olması kuvvetle muhtemeldir.

1312 yılında Diyarbakır valisi Kara Tatarlardan Mulay Noyan'ın ölümü üzerine, bölgenin idaresi Sutay Noyan'a verildi. O, 1332 yılındaki ölümüne dek Diyarbakır valiliğinde kalmış ve kendisinden sonra Uyratlardan, İlhan Ebû Said'in dayısı Ali Padişah vali olmuştur. Bununla birlikte Sutay'ın oğulları Diyarbakır ve Van bölgelerinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Sutaylıların hâkimiyeti Musul'dan Erzurum'a kadar uzanıyordu. Ebû Said'in ölümünden sonra (1335), Sulduzlardan Emir Çoban'ın torunu Küçük Şeyh Hasan, Celâyirli Büyük Şeyh Hasan ile işbirliği yaptıklarından dolayı, Sutaylıların gücünü kırarak onları hâkimiyeti altına almak istemiş ise de, bunu başaramamıştı. Lakin çok geçmeden Sutaylar arasında büyük bir iç mücadele başladı. Sutay'ın oğlu Hacı Tugay ile yeğeni, Barımbay'ın oğlu İbrahim Şah arasında cereyan eden bu mücadele sırasında, Hacı Tugay Musul, Ahlat ve Erzurum yöresini; yeğeni İbrahim Şah ise Diyarbakır yöresini elinde bulunduruyordu. Bu mücadele sonunda İbrahim Şah amcasını öldürmüş (1343) ve Musul'a da hâkim olmuştur. Bu amca- yeğen arasındaki mücadele sırasında iki Türkmen topluluğundan Karakoyunluların Hacı Tugay, Akkoyunluların ise İbrahim Şah'ın yanında oldukları söylenebilir. Çünkü biraz sonra Karakoyunluları Hacı Tugay'ın hâkim olduğu; Akkoyunluları ise İbrahim Şah'ın hâkim olduğu yörelerde görmekteyiz.¹

Bu olaylarla ilgili olarak önceki devirlerin aksine, Anadolu'dan İran'a göç hareketleri de başladı bu göçlerin ilki Moğolların Diyarbakır valisi Uyrat Ali Padişah'ın 1336'da İlhanlı hükümdarı Arpagaun üzerine yürümesi ile başlamıştır. Ali Padişah'ın, Arpagaun'u yenerek iktidarı ele alması üzerine, Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu'dan çok sayıda Moğol ve Türk topluluğu İran'a gitti. Bunu aynı yılda Moğolların Anadolu umumi valisi Celâyir Büyük Şeyh Hasan idaresindeki Moğol-Türk toplulukları takip etti. Çobanlı Küçük Şeyh Hasan ile Düzmece Timurtaş'ın yine daha çok Orta Anadolu'dan İran'a götördükleri topluluk ise ilk ikisinden daha kalabalık idi. Bunları XV. yüzyılda Karakoyunlu ve Akkoyunlular ile nihayet Safevî Devleti'ni kuran Türk oymaklarının göçü takip etti.

İlhanlı Ebû Said'in ölümü üzerine, Moğol beyleri arasında başgösteren hakimiyet mücadeleleri sırasında, merkezi Erciş olmak üzere Van Gölü dolaylarında ortaya çıkan Türkmen topluluklarından Karakoyunluların adının nereden geldiği ve 24 Oğuz boyundan hangisine mensup oldukları kesin olarak bilinmemektedir. Başlıca Sa'dlu, Baharlu, Duharlu, Karamanlu, Alpagut, Döğer, Bayramlu, Hacılı, Câkirlu ve Âyinlu gibi oymaklardan meydana gelen² Karakoyunlular hakkında tarihi bilgiler ilk defa reisleri Bayram Hoca ile 1366 yılında başlamaktadır. Zira, Sutaylı İbrahim Şah uzun bir hastalık sonucu ölünce (1350), Sutaylıların hakimiyeti oldukça zayıflamış, daha doğru bir ifade ile Moğol hakimiyeti sona erip, Türkmen hakimiyeti başlamıştı.

Celâyirli Sultan Üveys, 1366 yılında Bağdat'tan Musul'a gelerek, şehrin hakimi Bayram Hoca'nın kardeşini tutsak almış, oradan da Mardin'e gitmiştir. Muş yöresinde Bayram Hoca'yı yenilgiye uğratan Celâyirli sultanı Tebriz'e gelmiş, Bayram Hoca da kendisine

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

boyun eğmişti. 1374 yılında Üveys'in ölümü üzerine faaliyetlerini arttıran Türkmen beyi, kısa zamanda Musul'u ele geçirdiği gibi, Hoy ve Nahcivan yöresine de hakim oldu. Erzurum'dan Musul'a kadar uzanan sahada bir beylik kurarak, Karakoyunluları siyasi sahneye çıkararak Bayram Hoca 1380 yılında ölmüş ve yerini Kara Mehmed (1380-89) almıştır.

Kara Mehmed İran, Irak, Suriye ve Doğu Anadolu'daki olaylara karışmış, hatta Timur'a bile karşı koymuştur. 1387 yılında ilk defa Doğu Anadolu'ya gelen Timur, Karakoyunlu ülkesini istilaya girişmiş, fakat bunda pek başarılı olamamıştır. Lakin bundan kısa bir süre sonra, 1389 yılı Nisan ayında o Kara Pir Hasan adlı bir Türkmen beyi tarafından öldürülmüştür.

Kara Mehmed'in ölümünden sonraki mücadeleler sonucu duruma hakim olan Kara Yusuf (1389-1420) Tebriz'i de ele geçirdi. Zamanında Timur tehlikesi ve tehdidi daha da arttığından, Kara Yusuf nihayet Osmanlı Devleti'ne sığınmak zorunda kalmış, lakin Osmanlı Sultanı Bâyezid'in onu kabul etmesi Timur ile Bâyezid arasında meydana gelen savaşın başlıca bahanesini teşkil etmiştir.

Timur'un ölümünden (1405) sonra, Âzerbaycan ve Acem İrağ'ına hakim olan Timur'un torunu Ebu Bekir, Nahcivan yöresine gelerek Aras ırmağı kıyısında Kara Yusuf'a saldırmış (1406), fakat yenilerek kaçmıştır. Ertesi yıl Ebu Bekir bir kere daha Kara Yusuf üzerine yürümüş ise de, Tebriz yakınında meydana gelen bu ikinci savaşta da yenilmiş (1408) ve babası Miranşah Türkmenler tarafından öldürülmüştü. Böylece Timur'un ölümünün üzerinden 3 yıl geçmeden Karakoyunlular Âzerbaycan'da kesin olarak duruma hakim olmak suretiyle Timurluların tehlikeli bir komşusu olmuşlardı.

Fakat 1410 yılında o, ummadığı bir olayla karşılaştı. Bu, eski dostu Celâyirli Ahmed'in Tebriz'e girmesi idi. Yusuf Bey, Sultan Ahmed'in bu hareketine öfkelenerek, Âzerbaycan'a gelmiş ve onu tutsak alarak öldürtmüştür.

Ancak Âzerbaycan ve Acem İrağ'ını Karakoyunlulardan geri almak ve Timur İmparatorluğu'nu eski hudutlarına kavuşturmak için çalışan Timur'un oğlu Şahruh'un Âzerbaycan'a yürüyüşü sırasında Kara Yusuf Tebriz yakınında aniden öldü (1420).³

Yerini alan İskender zamanında (1420-1438), Timurlu hükümdarı Şahruh 1420, 1429 ve 1434 yıllarında Âzerbaycan ve Doğu Anadolu'ya gelip, Karakoyunlu mirzalarını yenilgiye uğrattı ise de, Karakoyunlu Türkmenleri meselesi onun zamanında halledilemeyen bir mesele olarak kaldı.⁴

İskender'in, oğlu Şah Kubad tarafından öldürülmesine rağmen,⁵ kardeşi Cihanşah herhangi bir güçlkle karşılaşmadan, Irak dışındaki bütün Karakoyunlu ülkesine hakim oldu. Onun zamanında devlet imparatorluk haline geldi. O, Gürcüler üzerine başarılı seferlerde bulunduğu gibi, 1446 yılında Bağdat'ı ele geçirmiş, ertesi yıl (1447) Şahruh'un ölümü üzerine Timurlular arasında baş gösteren ihtilaftan yararlanarak İsfahan ve Fars bölgelerini mülküne katmış ve bu başarılarını Kirman'ın ele geçirerek tamamlamıştır. Fakat bu sırada önemli bir şahsiyet olan Uzun Hasan Bey ortaya çıktı.

Cihanşah, yakınındaki bu tehlikeyi küçümsememiş, Timurlular arasındaki çatışmalardan yararlanma yoluna giderek, Horasan'ı ele geçirmeye kalkışmıştı. O, Timurluların merkezi Herat'ı ele geçirmekle birlikte, oğlu Hasan Ali'nin ayaklanması üzerine Timurlu Ebû Said ile anlaşarak, Âzerbaycan'a döndü. Cihanşah oğlunu ele geçirerek hapsettikten sonra, son

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

seferini Hasan Bey'e karşı yapmış, fakat bu sefer bilindiği üzere onun felaketi ile sona ermiştir. Akkoyunlu hükümdarının baskınına uğrayan Cihanşah, kaçarken öldürüldü (Kasım 1467) ve Tebriz'de kendi yaptırdığı Muzafferîye diye anılan türbesine gömüldü.⁶

Cihanşah'ın öldürülmesinden sonra bazı Karakoyunlu beyleri oğlu Hasan Ali'yi hapisten çıkararak tahta oturtup, Hasan Bey'in üzerine gittiler. Fakat Uzun Hasan'ın askerleri karşısında bozguna uğradılar. Hasan Ali önce Berdaa yöresindeki Karamanlu aşiretine kaçmış, oradan da Âzerbaycan'a yürümekte olan Timurlu Ebû Said'e sığınmıştır. Ebû Said'in az sonra Uzun Hasan tarafından mağlup ve tutsak edilmesi üzerine, Hemedan taraflarına kaçan Hasan Ali, burada Akkoyunlu askerlerince yakalanacağı sırada intihar etmiştir (Nisan 1469).

Cihanşah'ın oğullarından Ebû Yusuf Baharlu oymağı beylerinin yardımı ile Fars bölgesinde Karakoyunlu hakimiyetinin sürdürmüş ise de bunu başaramamış ve Akkoyunlular tarafından öldürülmüştür. Baharlu oymağı beyleri ise Horasan'a kaçarak Timurlu Hüseyin Baykara'ya sığınmışlardır.

Böylece Karakoyunlu Devleti sona erdi. Onların yerini Akkoyunlular aldı. Ancak Karakoyunlular ile akrabalık bağları bulunan Baharlıların büyük bir kısmı Akkoyunlulardan çekindiklerinden ve onlara bağlı olarak yaşamak istemediklerinden Timurluların hizmetine girmişler, Uzun Hasan Bey onların fesat çıkarmalarından çekindiğinden kendisine teslim edilmelerini Hüseyin Baykara'dan istemişi ise de bu gerçekleşmemiştir. Baharlu oymağı beyleri Horasan'da Timurlu mirzaları arasındaki mücadelelerde zaman zaman yer aldıkları gibi, Uzun Hasan'ın ölümünden sonra yanlarında Cihanşah'ın torunlarından İbrahim Mirza ile birlikte Karakoyunlu Devleti'ni yeniden canlandırmak amacıyla 1479 yılında Kirman'ı ele geçirmişlerdir. Onlar ardından Fars bölgesine yürümüşler ise de başarılı olamayarak Curcan'a gitmişlerdir. Burada Hüseyin Baykara bir baskın ile kendilerini ele geçirmiş, Baharlu Pir Ali Bey'in gözlerine mil çekilmiş, kardeşi Bayram Bey öldürülmüş, Cihanşah'ın torunu İbrahim Mirza ise hapsedilmiştir. Bu olaydan sonra Baharlıların bir kısmı Horasan'da kaldığı gibi, bir kısımda Babür'ün Hindistan seferine katılmışlar ve hatta Hindistan'ın güneyinde Golkon'da (Dakkan Kutbşahîler Devleti'ni kurmuşlardır.⁷

Bir Türkmen devleti olan Karakoyunlular, askerî ve idarî teşkilat bakımından İlhanlı, Celâyirli ve Timurlu devletlerinin tesiri altında kalmışlardı. Onlar devlet merkezini Erciş'ten Tebriz'e taşımak suretiyle Anadolu'dan İran'a Türkmen göçüne ve Âzerbaycan'ın kesin olarak Türkleşmesine de yol açmışlardır. Devlet işleri ve yazışmalarda resmi dil olarak Farsça kullanılmakla birlikte saray ve orduda Türkçe konuşuluyordu.

Hanedan mensupları ve ileri gelenler Doğu Anadolu ile Âzerbaycan'da çeşitli eserler inşa ettirmişlerdir ki, bunlardan Cihanşah'ın Tebriz'de inşa ettirdiği Gök Medrese⁸ günümüze kadar gelmiştir. Cihanşah imar faaliyetleri, dinî-tasavvufî düşünceleri, hakikî mahlası ile yazdığı Türkçe ve Farsça şiirleri,⁹ duyguları ve nihayet Doğu ve Güneydoğu Anadolu tarihindeki yeri ile bugün de üzerinde durulması gereken Türk hükümdarlarından biridir. 1459 yılı olayları ile ilgili olarak Ermenice bir kolofonda kaydedilen "aynı günlerde (Katalikos Zakarya), Mirza Cihanşah'ın yanına giderek memleketin duçar olduğu tahribatı ona anlattı. Cihanşah birçok askerle birlikte Hoy'dan hareket ederek, Hıristiyan milletimizin öcünü almaya geldi. Allah Mirza Cihanşah'a uzun ömürler versin ve düşmanlarını yerin dibine geçirsin. Çünkü o gelmemiş olsaydı Hıristiyan milletimiz mahvolacaktı. Allah bütün savaşlarında kendisine yardımcı olsun ve düşmanlarını defetsin" kaydı,¹⁰ Hıristiyan din adamlarının dahi ona bakışlarını göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

Yine Osmanlı tarihçisi Şükrullah'ın (öl. 1464) Osmanlı sultanlarının soyundan söz ederken kaydettiği "şöyleki 1449 tarihinde merhum Sultan Murad güçsüzü elçilikle Mirza Cihanşah'a gönderdi. Varıp yumuşu yerine getirdik. Bir gün Şagavul geldi: Mirza sizinle yalnız konuşacağından tek olarak gitmelisiniz dedi. İşittik ve baş eğdik deyip gittik. Konuşma sırasında buyurdu ki: Sultan Murad benim ahiret kardeşimdir bu kardeşlikten başka da akrabamdır. Akrabalığın sebebi soruldu. Buyurdu ki, tarih okuyucu Mevlâna İsmail'i çağırınsınlar ve Oğuz tarihini getirsinler. Mevlâna İsmail geldi ve Moğol yazısı (Uygur alfabesi) yazılmış bir kitap getirdi. O kitaptan anlaşıldı ki Oğuz'un altı oğlu olmuştur. Adları Gök Alp, Yer Alp, Deniz Alp, Gün Alp, Ay Alp, Yıldız Alp. Mirza buyurdu ki: Kardeşim Sultan Murad'ın nesebi Oğuz oğlu Gök Alp'e ulaşıyor. Gök Alp oğulları, Kızıl Buga oğlu Kaya Alp oğlu Süleymanşah oğlu Ertuğrul'a 45. göbekte erişmiştir. Kara Yusuf'un nesebi ise 41. göbekte Deniz Alp'e erişmektedir. Bu iki padişahın nesebi bilinince Mirza buyurdu: Kardeşim Sultan Murad'ın nesebi bizim nesebimizden ağadır. Gök ve Deniz arasında fark olduğu gibi" ifadeleri,¹¹ onun milli duygularını ve kültür seviyesini gösteren önemli bir husustur.

Akkoyunlular (1340-1514)

İlhanlı hükümdarı Ebû Said ölünce (1335), Moğollar arasındaki mücadelede yer alan Kara ve Akkoyunlu Türkmenleri Moğolların Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan çekilmeleri üzerine buralara hakim olmaya başlamışlardır. Bunun sonucunda Karakoyunlular Musul ve Van Gölü yöresini; Akkoyunlular ise Diyarbakir yöresini nüfuzları altına almayı başardılar. Şimdi akla bir soru gelmektedir: Kara ve Akkoyunlu Türkmenleri Anadolu'ya nereden ve ne zaman gelmişlerdir?

Bu hususta kaynaklarda çeşitli rivayetler yer almaktadır. Bunlardan bazılarında göre onlar İlhanlı hükümdarı Argun Han zamanında (1284-91) Türkistan'dan Âzerbaycan'a gelmişler ve sonra Akkoyunlular Diyarbakir bölgesinde yerleşmişlerdir. Bu rivayet Osmanlı tarihçilerinin eserlerinde yer almakta olup, İran tarihçilerinin eserlerindeki Oğuz kelimesinin farkında olmadan Argun şeklinde olmasından kaynaklanmaktadır.¹² Arapça kaynaklarda ise, Akkoyunlu beylerinin, Artukluların beylerinden oldukları veya Selçuklu beylerinin soyundan geldikleri ifade edilmektedir. Bazı İran kaynaklarında ise onların Türkistan'daki Seyhun ırmağı dolaylarındaki Kazgurd dağlarından çıkıp, Mâverâünnehir'e geldikleri, 1220 yıllarında buraların Moğolların istilası üzerine Âzerbaycan ve Anadolu'ya göç ettikleri nakledilmektedir. Bu rivayetin doğru olması muhtemeldir. Çünkü Moğollardan önce Kara ve Akkoyunlulara ait hiçbir bilgiye sahip bulunmamaktayız. Yer ve zaman bakımından Akkoyunlulara uzak olan bu rivayetleri bir yana bırakarak, Uzun Hasan'ın yanında bulunup, 1470'lerde onun adına Kitâb-ı Diyarbakriyye adlı eseri yazmış olan Ebû Bekr-i Tihranî'nin rivayetine bir göz atalım. Eser bilindiği üzere bir Akkoyunlu Devleti tarihidir. Burada girişten sonra Hasan Bey'in 68. göbekte Âdem Peygamber'e kadar uzanan ataları ad verilerek sayılmakta ve onlar hakkında bilgi verilmektedir. Bunlardan Hasan Bey'in dedesinin dedesi olan Tur Ali Bey'in tarihî bir şahsiyet olduğunu biliyoruz. Fakat ondan daha gerilere doğru sayılan Pehlivan Bey, Ezdi Bey ve İdris Bey'in gerçek şahsiyetler olup olmadığını söylemek güçtür. Soy kütüğünde Hasan Bey'in ataları olarak sayılan adlardan pek çoğunun Bügdüz, Salur, Bayat, Çavuldur, Bayındır, Uygur, Oğuz, Karahan, Orhan, Buğra Han, Yıldız Han gibi Oğuz beyleri ve Oğuz Destanı ile ilgili şahıslar olduğu dikkatimizi çekmektedir. Esasen eserde vurgulanmaya çalışılan husus, Akkoyunluların Oğuzlardan gelmekte olduğunun vurgulanması ve Bayındır Han vasıtasıyla Nuh Peygamber ile bağlantı kurulmaya çalışılmasıdır.

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

Akkoyunlu Devleti'ni meydana getiren bey ve oymaklara gelince: Moğolların Anadolu'daki hakimiyeti sona erince, Akkoyunlular gittikçe güçlenerek, yöredeki pek çok Türkmen oymaklarının da kendilerine katıldığı görülmektedir. Akkoyunlu toplulukları arasında Akkoyunlu adını taşıyan bir oymak yoktur. Akkoyunlu hanedanı Bayındır veya Bayındırlı adıyla anılmaktadır. Bu ise muhakkak ki hanedanın mensup bulunduğu Akkoyunlu oymağının Oğuzların 24 boyundan Bayındır boyunun bir obası ile ilgilidir. Kaynaklardan anlaşıldığına göre Akkoyunlu Devleti'ni meydana getiren başlıca oymaklar şunlardır: Pürnek, Musullu, Koca Hacılı, Hamza Hacılı, Tabanlı, Ahmedlü, İzzeddin Hacılı, Haydarlu, Emirlü, Yurtçu, Şeyhlü, Süleyman Hacılı, Çavundur, Dodurga, Karkın, Afşar, Begdili, Bayat, Döğer, Çepni, Kacar, Ağaçeri, Karamanlu.¹³ Bu oymaklar yazın Erzincan-Erzurum ovasında yaylamakta, kışın ise Urfa-Mardin yöresinde kışlamakta idiler. Bu oymaklar içinde en kalabalık olanları ve en büyük rol oynayanları Pürnekler ve Musullular olup, Akkoyunlu Devleti'nin bel kemiğini teşkil ettikleri söylenebilir. Onların daha sonra Safevîler devrinde de varlık ve faaliyetlerini sürdürebilmeleri hem kalabalık, hem de köklü Bey ailelerine sahip olmaları ile ilgilidir. Akkoyunlu Devleti başarılar kazandıkça Suriye Türkmenleri ile Dulkadırlı elindeki bazı topluluklarda kendilerine katılmışlardır.

Akkoyunluların tarihî ilk şahsiyeti Tur Ali Bey'dir. O, Bayburt ve Erzincan hakimleri ile birlikte Trabzon'u kuşatmış ise de (1348), ele geçirememiştir. Trabzon Rum imparatoru III. Aleksios, Türk beyleri içinde en güçlüsü olan Tur Ali Bey'i kazanmak için kız kardeşlerinden birini, Tur Ali Bey'in oğlu Kutlu Bey ile evlendirerek Akkoyunlularla dönürlük kurmuştu. Tur Ali Bey'in halefi Kutlu Bey zamanında (1362-88) Akkoyunlular, özellikle Erzincan hakimi Mutahharten, Eratnalar, Kadı Burhaneddin ve Memlûkler arasındaki mücadelelerde faal rol oynadılar.

1388 yılında Kutlu Bey'in ölümünün ardından beylik Ahmed Bey'in eline geçtiyse de, bir süre sonra Kara Yülük Osman Bey idareyi aldı. Onun başlangıçta yaptığı en büyük iş Kadı Burhaneddin'i öldürmek olmuştur (1398). Ertesi yıl o, Karabağ'da kışlamakta olan Timur'a giderek bağlılığını bildirmiş ve ardından Ankara Savaşı'nda da (1402) Timur'un yanında yer almıştır. 1403 yılında Timur Anadolu'dan ayrılırken Sivas'a geldiğinde, Diyarbekir yöresinin beylik menşurunu Kara Yülük'e vermiş, o da buraya gelerek hakimiyetini genişletmeye başlamış ve böylelikle Akkoyunlular onun zamanında beylikten devlet haline gelmişlerdir. Doğu Anadolu'da fetihlerde bulunarak Akkoyunluların hududunu Erzurum ve Erzincan'dan Mardin ve Urfa'ya kadar genişletmiş, bu faaliyetleri sırasında Karakoyunlular ile defalarca savaşmış, fakat bunların çoğunda yenilmiştir. Timur'un oğlu Şahruh'un Karakoyunlular üzerine giriştiği 1421 ve 1429 yıllarındaki seferlerinde Şahruh'un yerinde almış, 1435 yılında 3. defa Âzerbaycan'a gelen Şahruh'un önünden kaçan Karakoyunlu İskender'in önünü kesmekle görevlendirilmiş, fakat giriştiği vuruşmada hayatını kaybetmiştir. Şahruh, onun oğullarından Ali Bey'e, babasının yerine beylik menşuru göndedi. Fakat Ali Bey'in beyliği pek uzun sürmedi ve Akkoyunluların idaresi Hamza Bey'in eline geçti. 1444'te Hamza Bey'in ölümü üzerine Ali Bey'in oğlu Cihangir ülkeye hakim oldu ise de, o da bir taraftan Karakoyunlular, öte yandan da amcaları ile uğraşmış, nihayet kardeşi Uzun Hasan Bey idareyi ele geçirmiştir (1457).

Gürcüler üzerine seferlerde bulunan, mahalli begliklerin çoğuna son veren Hasan Bey, 1467'de en büyük rakibi Karakoyunlu Cihanşah'ı, ertesi yıl onun oğlu Hasan Ali'yi, 1469'da ise Timurlu Ebû Said'i yenip, ardından Horasan'a kuvvet gönderip, Timurlu Yâdigâr Mirza'yı tahta oturtmak suretiyle kısa zamanda Akkoyunluları bir imparatorluk haline getirmeyi başarmıştır. Onun bu başarılarından sonra Akkoyunlu Devleti'nin hududu Sivas dolaylarından Horasan'a, Basra'dan Şirvan'a dek uzanıyordu. Hasan Bey artık cihangir

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

olmaya karar vermiş, Memlûk ve Osmanlı sultanlarının hakimiyetlerine son vermek arzusuna kapılmış, bu arzusunu gerçekleştirebilmek için gerekli gördüğü ateşli silahları sağlamak için Avrupa devletleri ile münasebetlere girişmiştir. Fakat bu arzularını gerçekleştirememiş, 1473 yılında Otlukbeli'nde Fatih Sultan Mehmed ile giriştiği savaşı kaybetmesi, kendisinde büyük bir ruhî çöküntüye yol açmış, ondaki yenilmezlik inancını alıp-götürmüş ve bundan sonra 1478'de, 54 yaşındaki ölümüne dek, 5 yıl içinde artık herhangi bir sefere de çıkmamıştır.

Hasan Bey'in ölümünden sonra devlet hızla çöküntüye yüz tuttu. Geriye kalan 6 oğlu arasından Sultan Halil tahta oturdu ise de, birkaç ay sonra kardeşi Yakup Bey tarafından öldürüldü. Yakup Bey, devleti dahilindeki beyler ve Memlûkler ile uruşmuş, Gürcüler üzerine sefere çıkmış, Şirvanşah'ın yardım isteği üzerine kuvvet göndererek, Safevî Şeyh Haydar'ı öldürmüştür. Lakin Yakup Bey'in ölümünün (1490) ardından iç çekişmeler iyice artmış, beyler oymakları ile hakim oldukları bölgelerde kendi başlarına hareket etmeye başlamışlardı. İşte bu güç durumunda Erdebil'deki Safevî tarikatı postuna oturan İsmail, çoğu Anadolu Türkmenlerden oluşan müridleri ile Akkoyunlular üzerine yürüyerek önce Elvend Bey'i (1501), ardından da Murad Bey'i yenilgiye uğratarak Safevî Devleti'ni kurdu. Akkoyunlu beyleri bundan sonra varlıklarını bir süre daha sürdürdüler ise de Osm anlı-Safevî mücadeleleri arasında yok olup gittiler.

Akkoyunlular Doğu Anadolu'nun ulaşılmaz yerlerine kadar gitmişler ve hatta oralara Türk aşiretlerini götürmüşlerdir. Bugün onların hakim oldukları en sarp yörelerde bile görülen Türkçe yer adlarının çoğu onların zamanından kalmıştır. Böylelikle Akkoyunlular, Karakoyunlular gibi önce Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Türkleşmesini sağlamışken, daha sonra devlet merkezini Diyarbakir'den Tebriz'e taşımak suretiyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Türk nüfusunun azalması, Âzerbaycan'ın ise Türkleşmesini sağlayacak yeni bir göç hareketinin başlatıcısı olmuşlardır.

Bir Türkmen devleti olan Akkoyunlular, devlet teşkilatı bakımından özellikle İlhanlı ve Timurlu devletlerinin tesiri altında kalmıştır. Hasan Padişah kanunları diye anılan Uzun Hasan Bey'in kanunnamesi daha sonra Safevîler ve Osmanlılar tarafından da kullanılmıştır.¹⁴ Hayatı küçük yaştan itibaren mücadeleler içinde geçtiği halde o, ilme değer veriyor, ilim adamlarını himaye ediyordu. Tanınmış matematik ve astronomi bilgini Ali Kuşçu'ya gösterdiği itibar ve verdiği değer bilinmektedir. Onu elçilikle Fatih Sultan Mehmed'e de göndermişti. Haftada bir gün huzurunda ilmi sohbetler yapılıyordu.¹⁵ Akkoyunlu Devleti tarihi olan Kitâb-ı Diyarbakriyye'nin yazarı Ebû Bekr-i Tihranî esrini ondan dinleyerek yazmıştı.

Hasan Bey'in bilinmeyen bir tarafı da kendisinde kuvvetli bir milli şuurun varlığıdır. O kendisini Türklerin hükümdarı sayıyor, Osmanlı ve Memlûk ülkesinde Türklere gayrimüslim muamelesi edilip onlardan haraç alındığını söylüyor, kendisinin Oğuz Han ve Bayındır Han'ın soyundan geldiğini ifade ediyordu.¹⁶ Osmanlı hanedanı kendilerini Oğuz Han'ın soyundan ve Kayı boyundan göstermeye büyük önem vermiştir. Kayı boyunun damgasını ailenin sembolü olarak kabul etmiş, şehzadelere Oğuz Han ve Korkut gibi adlar koymuşlardır. Bu husus sadece Osmanlı hanedanının Oğuzlara karşı duyduğu bağlılık ile değil, doğuda özellikle Akkoyunlular ile olan siyasî rekabet ile de ilgili idi. Çünkü ifade edildiği gibi, Fatih'in rakibi Hasan Bey kendilerinin Oğuz Bayındır Han'ın torunları olduklarını söylüyor, kendisini Anadolu Türklerinin tek hükümdarı sayıyor, paralarına, fermanlarına ve hatta bayraklarına Bayındır boyunun damgasını koyduruyordu.¹⁷

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

Hanedan mensupları ve ileri gelenler çeşitli eserler inşa ettirmişler ise de, bunların çoğu günümüze kadar gelmemiştir. Hasan Bey'in cami, medrese ve imareten meydana gelen külliyesi meşhurdur. Gerek Hasan Bey gerekse de oğulları Halil ve Yakub Beyler adına çeşitli eserler kaleme alınmıştır.¹⁸

XV. yüzyılda İran ve Irak'ı da içine alacak şekilde bu iki Türkmen devletinin hakimiyeti ile, Timur'un büyük gayretlerle ülkesine katmış olduğu bu toprakların onun haleflerinin ellerinden çıkmasına, İlhanlıların bir devamı olan Celâyirli Devleti'nin varlığının sona ermesine, İran'da Selçuklular ile sona ermiş olan Türkmen hakimiyetinin yeniden başlamasına yol açmıştır. Bu hakimiyet Safevîler ile devam ederek hanedan olarak 1925'te Pehlevîlerin işbaşına gelişleri, kavim olarak ise günümüze kadar sürmüştür.

Safevîler (1501-1736)

Önceleri bir tarikat iken, zamanla siyasî bir teşekkül halini alan hanedan, adını tarikatın kurucusu Şeyh Safiüddin'den almıştır. Hanedanın Seyyidlik ile de bir ilgisi olmayıp, Firuzşah adlı Sincarlı bir aileden gelmektedir.¹⁹ Erdebil İlhanlılar devrinde Sünnî-Şafîî ahalinin yaşadığı bir şehir olup,²⁰ Safiüddin de Sünnî ve Erdebil'de kalabalık bir taraftara sahipti. Esasen XVI. yüzyılın sonlarına kadar İran'daki halkın çoğunluğu da Sünnî idi. XV. yüzyıl ortalarına kadar Sünnî esasları takip eden tarikat, zamanla Şîî akideleri benimsedi ve nihayet Şah İsmail, yanındaki Kızılbaş Türkler ile Şîîliği İran'da hakim mezhep haline getirdi.

Anadolu Türklerinin önemli bir kısmını Safevî tarikatına bağlayan Şeyh Cüneyd (ölm. 1460) olmuştur.²¹ O, amcası Şeyh Cafer ile giriştiği tarikat şeyhliği mücadelesini kaybedince Erdebil'den ayrılarak Anadolu'ya gitmişti. Cafer'in şeyhlik makamında kalabilmesi ise devrin Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ın onu desteklemesiyle olmuştu. Anadolu'ya gelen Cüneyd burada uygun bir zemin buldu. Telkin kabiliyetine sahip olan bu Safevî şeyhi dolaştığı köylü ve göçebelere kendisine epeyce taraftar topladı. Bunlardan küçük bir silahlı kuvvet meydana getirdi. Kendisinin Hz. Ali'nin soyundan geldiğini söylemesi, faaliyetinin siyasî bir gayesi olduğunu belirtmesi, köylü ve göçebe Türklerin iktisadî durumlarının bozukluğu Cüneyd'in taraftarlarının çoğalmasında sağladı. O, bundan sonra Trabzon'u kuşattıysa da ele geçiremedi. Bu sırada Uzun Hasan Bey, Akkoyunluların hâkimi durumuna yükselmişti (1452). Cüneyd onun yanına gitti ve iyi kabul gördü. Uzun Hasan Bey üstelik kız kardeşi Hatice Begim'i de onunla evlendirdi. Bu herhalde Akkoyunlu hükümdarının Karakoyunlu Cihanşah'a karşı onun gücünden yararlanmak düşüncesiyle ilgili olmalıdır. Bundan sonra Cüneyd gaza yapmak düşüncesiyle Kafkasya'ya yürüdü. Ancak Şirvan'dan geçerken Şirvanşah Halilullah tarafından öldürüldü (1460).

Müridler bunun üzerine çocuk yaşta olmasına rağmen, Cüneyd'in Uzun Hasan Bey'in kız kardeşinden doğan oğlu Haydar'ın etrafında toplandılar.²² Haydar, şeyhlik postuna oturduğu gibi dayısı Hasan Bey'in kızı Halime Begim ile de evlendi ve bu evlilikten aralarında İsmail'in de bulunduğu üç oğlu oldu. Şeyh Haydar'ın ilk yılları mürit sayısını artırmakla geçti. Zira İran'da tarikatın pek az mensubu bulunuyordu. O da babası gibi Kafkasya üzerine seferlerde bulundu. Zira müridlerinin maddî-manevî olarak tatmin edilmeleri gerekiyordu. Üstelik babası Şirvanşahlar tarafından öldürülmüş olduğundan bunun öcünü almayı düşünüyordu. Lakin Şirvanşah Ferruh Yesar ile giriştiği mücadelede hayatını kaybetti (1488).

Bu ikinci felakete rağmen müridler bu sefer de Haydar'ın oğullarından Sultan Ali'nin

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

etrafında toplandılar. Tarikatın gittikçe güçlendiğini gören Akkoyunlu Yakub Bey, yeğenlerini (Ali, İsmail ve İbrahim), anneleri (Halime Begim) ile birlikte, İstahr kalesinde hapsedirdi. Onlar burada 5 yıla yakın kaldılar bu süre içinde Yakub Bey ölmüş, Akkoyunlular arasında mücadeleler başlamıştı. 1492'de tahtı ele geçiren Rüstem Bey, Baysungur'a karşı mücadelede müridlerinden yararlanmak düşüncesiyle İstahr kalesindeki Haydar'ın çocuklarını çıkarttı. Bir süre sonra Baysungur ortadan kaldırıldı ise de (1493), onun yerini daha büyük bir tehlike teşkil eden Sulan Ali aldı. Fakat Rüstem onu da ortadan kaldırmakta pek güçlük çekmedi. Sultan Ali'de öldürüldü. Lakin öldürülmeden önce iki kardeşini Erdebil'e göndermiş bulunuyordu. İsmail ve İbrahim burada bir süre saklandılar ise de nihayet daha güvenli görünen Gilân'a kaçtılar. İsmail 6 yıldan fazla bir süre Lahican şehrinde kaldı. Zaman ise Safevî tarikatı mensuplarının lehine işliyordu. Akkoyunlular arasındaki mücadele onların beklediği fırsatı verdi ve İsmail 12 yaşında bulunduğu halde Gilân'dan ayrılarak önce Erdebil'e, ardından Erzincan dolaylarına geldi. Daha önceden Anadolu müridlere Erzincan'a gelmeleri için haber verilmişti. Her taraftan kitleler halinde gelen Türkler Ustacalu, Şamlu, Rumlu, Afşar, Kacar (Sivas, Amasya, Tokat yöresi), Tekelü (Antalya yöresi), Zu'lkadr (Maraş yöresi), Turgutlular (Karaman bölgesi) ve Varsaklara (Tarsus ve Çukurova bölgesi Türkmenleri) mensup idiler. İşte Safevî Devleti'ni kuran ve daha sonra ayakta tutan bu Anadolu Türkleri idi.²³

İsmail 1501 yılı başında 7000 kişilik bir kuvvetle Erzincan'dan ayrılarak Şirvan'a yöneldi. O, böylelikle babası ve dedesinin öcünü almış olacaktı. Şirvanşah Ferruh Yesar iyi donatılmış ordusuna rağmen yenildi ve öldürüldü. Onu Akkoyunlu Elvend Bey'in Nahcivan yakınında Şerur'da yenilmesi takip etti (1501 yazı). Bu savaş Azerbaycan'ı İsmail'e kazandırdı ve o, Tebriz'de kolaylıkla şahlık tahtına oturdu. 12 imam adına hutbe okutup, ezanı değiştirmiş, adına para kestirip, tayinler yaptırmıştı. Şah İsmail İran'da hakimiyetini sağlam bir şekilde kurabilmesi için Acem ve Arap Irak'ı ile Fars ve Kirman hakimi Akkoyunlu Sultan Murad ile de savaşması gerekiyordu. Nitekim o, Hemedan yakınında Sultan Murad'ı da yenerek (1503) hakimiyetini Arap İrağı hariç daha da genişletti. Ardından 1507'de Dulkadirli Alâuddevle Bey'i yenip Elbistan'a kadar ilerlediği gibi, Diyarbekir ve yöresi hakimi Musullu emir beyin oymağı ile birlikte huzura gelmesi üzerine bu bölgeye de hakim olmuştu. Bunu 1509'de Bağdat'ın fethi takip etti.

1510 yılında iki önemli olay cereyan etti. Bunlardan biri Özbek Şeybanî Han'ın, Şah İsmail tarafından yenilip öldürülmesidir. Şeybanî Han, Şah İsmail'in kızıl sarığına karşılık, başına yeşil sarık sardığından kendisine yeşilbaş lakabı da verilmişti. Bu zafer üzerine Horasan Safevilere katıldı. Artık Fırat'tan Ceyhun ırmağına dek bütün bölgeler Safevî ülkesi olmuştu. Aynı yılda meydana gelen diğer bir olay ise Şah Kulu'nun Anadolu'daki ayaklanmasıdır.²⁴ Şah Kulu Teke (Antalya) yöresinden olup, Şah İsmail'in zaferden zafere koşmasından ve Osmanlı Sultanı II. Bâyezid'in aczi ve devlet adamlarının âdil olmayan davranışlarından duyulan hoşnutsuzluktan cesaret alarak harekete geçti. Onun Osmanlı kuvvetlerini üst üste yenilgiye uğratması, etrafında adamlarının çoğalmasını sağladı. Nihayet İran'a geçmek üzere giderken, Kayseri-Sivas arasındaki Çubuk Ovası'nda Osmanlı kuvvetleri ile giriştiği çarpışmada yaralanarak öldüyse de, yakın adamları 15.000 kişilik bir Tekelü topluluğunu İran'a götürbildiler. Şah'a vardıklarında Şah'ın Tekelülere neden ayaklandıklarını sorduğunda mezhep bakımından hiçbir gerekçe göstermeksizin hükümdarın dirayetsizliği ile vezirlerin zulmünü ileri sürmeleri ilgi çekicidir.²⁵

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasî-sosyal durum, taht mücadeleleri ve Anadolu'daki taraftarlarına güvenerek Şah İsmail 1512 yılında Selim henüz tahta yeni oturmuşken, Rumlu Nur Ali Halife'yi Anaolu'ya göndererek, ona buradaki sofuları

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

toplamasını buyurdu. Bu sırada Konya'da bulunan Şehzade Ahmed, kardeşi Selim'in hükümdarlığını kabul etemeyerek, onunla mücadeleye hazırlanıyordu. Bu durum Ali Halife'nin işini kolaylaştırdı ve o, Sivas, Tokat, Amasya ve Çorum halkının bir kısmını ayaklandırdığı gibi, Tokat'ta Şah İsmail adına hutbe okuttu. Fakat çok geçmeden Şehzade Ahmed ve oğulları yok edilerek Selim Osmanlı ülkesine tamamen hakim oldu ve Anadolu'da devamlı gailer çıkararak Safevîler üzerine meşhur seferine çıktı.

Yavuz Selim'in Çaldıran seferi sırasında 40.000 kızılbaşı öldürttüğü ve hapsedtiğine dair bazı tarihçilerin ifadelerinin abartılı olduğu açıktır. Bu kadar çok insanın öldürülmesi veya hapsedilmesi o devirde de mühim bir mesele teşkil ederdi. Belgelerin de gösterdikleri gibi ancak açık açık faaliyet gösterenler öldürülüyor, hapsediliyor veya sürgüne gönderiliyordu.²⁶ II. Bâyezid'in de Şah Kulu ayaklanmasından sonra Kızılbaşların bir kısmının Mora yarımadasında yeni fethedilmiş yerlere sürüldüğünü biliyoruz.²⁷ Bugün İran'daki Hoy şehrinin kuzeydoğusundaki Çaldıran'da karşılaşılan Osmanlı ve Safevî ordularında aynı dil konuşuluyordu. Bunların çoğu aynı ülkenin, aynı bölgelerin, aynı boy ve oymakların mensubu idiler. Safevî ordusunun sayısı Osmanlı ordusuna göre daha azdı. Üstelik Safevî ordusu ateşli silahlardan da yoksundu. Buna karşılık Osmanlı ordusu 3 aylık yoldan gelmiş, sıcak yaz güneşi altında, kurak ve dağlık bir arazide günlerce yürümüştü. Çaldıran Savaşı'nda Şah İsmail ağır bir yenilgiye uğradı ve değerli beylerinden bir çoğu savaş alanında kaldılar. Şah'ın kendisi ise kaçtı (23 Ağustos 1514).²⁸ Selim'in amacı Safevî Devleti'ne ağır bir darbe indirmekten çok, bu devleti ortadan kaldırmaktı. Fakat devlet adamları ve yeniçerilerin direnci ile karşılaştı ve Osmanlı sultanı Tebriz'e girmişken burada kalmayarak dönmek zorunda kaldı. Bu seferle devletin doğu hudutlarında o zamana kadar büyük bir tehlike teşkil eden Safevîlerin kudretine büyük bir darbe indirilmiş oldu.

Çaldıran yenilgisi zaferden zafere koşmuş olan Safevî hükümdarında büyük bir manevî çöküntü yarattı ve üzüntüsünden kendisini içkiye verdi. Çaldıran yenilgisinden sonra doğuda Özbekler Horasan'ı geri aldılar. Şah İsmail'de artık önemli bir iş görmeyip, Osmanlıların yeni bir seferini önlemek için barış yapmak çarelerini aradı ve ömrünün geri kalan yıllarını içki sofralarında veya çeşitli şehirlerde dolaşarak tamamladı. 1520'de Selim'in ölümü ile derin bir nefes aldı. Çünkü büyük bir tehlike ortadan kalkmış oluyordu. 1523'de Osmanlılara karşı Avrupalıları harekete geçirebilmek için bazı teşebbüslerde bulundu ise de, bundan da bir sonuç elde edemeyerek, Âzerbaycan'ın Serab şehrinde öldü (1524) ve cesedi Erdebil'e getirilerek cediti Şeyh Safiüddin'in yanına gömüldü.

Şah İsmail'in daha 13 yaşındayken mezhebin aleyhinde bir devlet kurması, onun gerçekten büyük bir şahsiyet olduğunu göstermeye yeterlidir. Kendisi şahsen çok cesur, ilkeli bir insan olduğu gibi, aynı zamanda teşkilatçı ve kültürlü bir hükümdardı.

Hatayî mahlası ile Farsça şiirlerinden başka, Türkçe gazel, mesnevî ve rubaîlerden meydana gelen bir Divanı ve ayrıca Türkçe, Hz. Ali'ye bağlılık ve hayranlık duygularını terennüm ettiği 1400 beyiti aşan Dehnâme ve Nasihadnâme adlı bir mesnevîsi bulunan şah İsmail, dinî propaganda maksadı ve hece vezni ile dörtlükler de vücuda getirmiştir. Büyük bir devlet kurmak gibi maddî ihtirasları yanında, gördüğü tasavvuf terbiyesi ile olgun, ilahî aşk duyguları ile heyecanlı ve samimi gazeller söyleyebilmiştir.

Şah İsmail'in ölümü üzerine yerini 10 yaşındaki Tahmasb aldı.²⁹ Yeni şahın küçük yaşta bulunması oymak beyleri arasında mevki mücadelelerine yol açtı.³⁰ Tahmasb tahta oturduğu sırada Rumlu oymağından Dev Sultan, Şah İsmail devrinde olduğu gibi

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

beylerbeylik mevkiini muhafaza ediyordu. Ancak bir süre sonra Ustacalulardan Köpek Sultan'ı kendisine ortak edindi ise de Dev Sultan bu ortaklıktan memnun kalmayarak, başta Tekelüler olmak üzere bazı oymak beyleriyle anlaşarak ustacalulara karşı harekete geçti. Uzun mücadeleler Ustacaluların gücünü zayıflatmış (1527), ertesi yıl Dev Sultan'ı da öldürerek Ustacalular iktidarı ele geçirmişlerdi. Yeni Beylerbeyi Çuka Sultan önemli mevkilere soydaşlarını getirdiği gibi, Tekelü Ulama da beyliğe yükseltildi.³¹

Ulama, Teke süvarilerinden olup, Şah Kulu ayaklanmasına katılmış, sonra İran'a geçerek Şah İsmail zamanında Eşikağasıbaşı olmuş, zamanla büyük beyler arasında yer almıştı. Fakat Tekelülerin Beylerbeyilik başta olmak üzere önemli mevkileri ellerine geçirmeleri diğer boylar arasında kıskançlık yarattı. Herhalde artık 17 yaşında bulunan ve iktidarı eline almak isteyen Tahmasb'ın da uygun görmesi ile Çuka Sultan öldürüldü. Ardından Ustacalu, Zu'lkadr, Afşar ve Rumlular Tekelülere karşı birleştiler. Bu mücadele sonunda Tekelü beylerinden birçoğu öldürüldü. Lakin Tekelü Ulama oymağına reva görülen bu hareketi hazmedemeyerek harekete geçti.

Ulama 1531 yılında Tahmasb'ın doğudaki başlıca düşmanı Şeybanîler ile mücadele için Horasan'a gitmiş olmasından yararlanarak, Azerbaycan'da Şah'a karşı ayaklandı. O, kendi oymağına karşı girişilen hareketin önünü almak istiyordu. Ancak etrafına Şah ile mücadele edebilecek kadar fazla kuvvet toplayamamıştı. Bu yüzden İran'da kalamayarak önce Van'a, oradan da İstanbul'a gitti; Osmanlı vezir-i âzamı İbrahim Paşa'ya teslim ederek, Kanunî'nin İrakeyn seferine çıkmasına sebep oldu.³²

Avrupa'ya karşı yöneltilen seferleri 1533 yılında barış antlaşması ile sona ermesi üzerine İbrahim Paşa kalabalık bir ordu ile Tebriz'e geldi (1534). Azerbaycan Osmanlı topraklarına katılarak bir eyalet halinde teşkilatlandırıldı ve beylerbeyliğine Ulama tayin edildi. Ardından Kanunî de Tebriz'e gelmişti.

Kanunî'nin savaşa davet mektubuna verdiği cevapta, Osmanlı ordusunun onda biri kadar olan askeri ile savaşmaya girişmenin akıllıca bir iş olmadığını bildiren Tahmasb, Ebher'e değin çekildi. Osmanlı'nın amacı Tahmasb'ı güç durumda bırakmaktı. Kışın ağır şartlarına bir de iâşe sıkıntısı eklenmişti. Nihayet Tahmasb bir yanında az bir kuvvet bulunduğu bilindiği halde Rey'de kışlanılmayarak, Bağdat'a gidilmesine karar verilerek yıl sonunda buraya gelindi.

Tahmasb'a gelince o, ilk büyük tehlikeyi atlattığı olmasından dolayı memnundu. Esasen o hasmının Osmanlılar değil, Ulama olduğunu söylüyordu. Gerçekten de az sonra harekete geçen Tahmasb, Ulama'nın Tebriz'den kaçmasına yol açan bir harekete girişmiş ve Van'da Ulama'yı kuşatmış ise de kaleyi ele geçirememişti. Ulama'nın Osmanlılardan devamlı yardım isteği üzerine, Osmanlılar Bağdat'tan hareket ile yeniden Tebriz'e geldiler (Nisan 1535). Safevîler ile ciddî bir savaş olmamakla birlikte, güç şartlar altında gerçekleştirilen İrakeyn seferi Safevî Devleti'nin varlığına son verilemeyeceğini açıkça göstermişti. Bunda başlıca sebep ise coğrafî şartlar ve ağır silahlar ile donatılmış Osmanlı ordusunun iâşe sıkıntısı çekmesi idi. Bütün bunlara ve Tahmasb'ın daima saygılı bir tavır takınarak her fırsatta tekrarladığı barış tekliflerine rağmen Kanunî'nin, 1548 yılında yeniden İran seferine çıkması gerekmişti.

Tahmasb akıllıca bir hareketle, eskisi gibi, yine karşı karşıya gelip savaşmayı kabul etmedi. Zira o daha önceki gibi Osmanlı ordusunun dönmek zorunda kalacağını biliyordu. Gerçekten de Osmanlılara umulan katılmalar olmadı ve Kanunî geldiği Tebriz'de çok az

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

kalarak, dönüşte Van'ı da ele geçirmiş, bu ise Safevî şahını son derece üzmüştü. Tahmasb herhalde bunun öcünü almak üzere oğlu İsmail Mirza'yı Doğu Anadolu'ya gönderdi. Kars, Erzurum, Ahlat, Âdilceviz, Erzincan ve Bayburt yöreleri Safevîler tarafından yağma ve tahrip edildi. Kanunî'nin 1548 yılındaki bu ikinci seferinden sonra, başta Van olmak üzere Erciş, Âdilceviz ve Ahlat gibi kaleler kesin olarak Osmanlı hakimiyetine girmiş, buralara merkezden tayinler yapılmıştı.

Ancak Safevî şahı Osmanlıların Avrupa'daki meşguliyetlerinden yararlanmak isteyerek, 1551-54 yılları arasında Erciş, Âdilceviz ve Ahlat kalelerini ele geçirerek Muş'a kadar olan yerleri yağmalattığı gibi, oğlu İsmail Mirza da Erzurum bölgesinde aynı şeyleri yaptı. Safevî şahının bu gibi akınlarının bir gayesi de Osmanlıları barışa zorlamaktı. Çünkü Tahmasb çoktan beri Osmanlı hükümdarı ile barışı istiyordu. Böylelikle Doğu'daki Şeybanîler ile daha ciddi olarak mücadele edebilecek ve nihayet dünyanın en güçlü devleti tarafından resmen tanınmış olacaktı.

Kanunî, Tahmasb'ın bu son faaliyetleri üzerine üçüncü defa doğu seferine çıktı (1554). Tahmasb bu sefer de geri çekildi. Kanunî Safevî şahına misilleme olarak Revan, Karabağ ve Nahcivan gibi şehirlerin bulunduğu Âzerbaycan bölgesini yağmalattı. Ancak o İran'da kalmayı uygun görmeyerek Erzurum'a döndü. Tahmasb, Kanunî'nin bu defa artık barışa yanaşacağını tahmin ederek bir elçi gönderdi. Osmanlı sultanının Amasya'da kışlayarak, baharda Tebriz ve Safevî şeyhlerinin türbelerinin bulunduğu mukaddes şehir olarak kabul edilen Erdebil üzerine yürüyeceği tehdidi de Tahmasb'ın barış arzusunu kuvvetlendirip bu husustaki faaliyetlerini yoğunlaştırmasına yol açmıştı. Tahmasb'ın Amasya'ya gönderdiği elçisi kabul edilerek, elçi şahın armağanları ve barış isteyen mektubunu Kanunî'ye sundu. Safevî şahı mektubunda barış yolunun taraflar için daima açık bulunmasını, iyi ilişkiler kurulmasını, İranlı hacılara Osmanlı topraklarından geçmesi için izin verilmesini istiyordu. Kanunî'nin bu istekleri olumlu karşılayan ve antlaşma şartlarını belirleyen mektubu Safevî elçisine verildi. Amasya Antlaşması³³ bu mektubu dayanmakta, Kanunî'nin gönderdiği mektup anlaşmanın esaslarını tespit etmektedir.

İran'da sadece Hz. Ali'yi meşru halife sayan müfrit Şiiilerin diğer 3 halifeyi, sahabeyi ve Hz. Ayşe'yi lanetlemeleri ve bunu bir merasim haline getirmeleri demek olan Teberrâilîğin yasaklanmasına dair elçinin verdiği teminatın gerçekleşmesinin umulduğu, karşı taraftan herhangi bir saldırı olmadıkça, Osmanlı hudut beylerinin İran'a karşı harekete geçmeyecekleri, İranlı hacıların mukaddes yerleri ziyaret için Osmanlı topraklarından geçmelerine izin verildiği gibi 3 ana husus antlaşmanın esasını teşkil etmiştir. Pek büyük bir güçlük çıkmadan kabul edilen Amasya Antlaşması (1 Haziran 1555) ile Şehrizor eyaleti, Van gölü çevresi Osmanlılarda kalıyor, kuzeyde Arpaçay hududu teşkil ediyordu.

Bu antlaşma Tahmasb için gerçekten başarı idi. Tahmasb böylelikle İslâm dünyasının en güçlü devletine Şif Safevî Devleti'nin varlığını kabul ettirmiş oluyordu. Bundan sonra Tahmasb'ın ölümüne kadar iki devlet arasındaki ilişkiler dostane bir hal almış ve ertesi yıl Tahmasb, Süleymaniye külliyesinin açılışı dolayısıyla Osmanlı sultanını kutlamıştı.

II. Bayezid devrinden başlayarak devam edip-giden Anadolu'dan İran'a göçleri önlemek için Amasya antlaşmasına muhtemel olarak Osmanlı tarafından bir ülkeden diğerine sığınanların geri verilmesi maddeleri de eklenmişti. Ancak az sonra Kanunî'nin oğlu Bayezid'in 12.000 kişi ile İran'a sığınmak zorunda kalması (1559), iki devlet arasındaki ilişkileri nazik bir safhaya sokmuş, mesele Bayezid'in İran'da boğdurulması ile çözümlenmişti.³⁴

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

Kanunî'nin ölümünden sonra II. Selim'in tahta oturması üzerine Tahmasb armağanlar ile elçisini göndererek tebrikte bulunmuş olmakla birlikte, Safevîlerin Anadolu Kızılbaşlarını teşkilatlandırmak üzere Rum diyarına halifeler göndermeleri iki devlet arasındaki düşmanca düşünceleri ortadan kaldırmıştı. Daha sonra III. Murad'ın tahta oturması üzerine de Tahmasb elçilerini İstanbul'a göndermiş (1576) ve yeni sultanı tebrik etmişti.

Tahmasb'ı uğraştıran diğer önemli bir mesele ise doğudaki Şeybanîler (Özbekler) idi. Şah İsmail'in ölümünden sonra, tahata oturan Tahmasb'ın küçük yaşta bulunmasından yararlanmak isteyen Şeybanîler sık sık Horasan üzerine sefer edip, Herat ve Meşhed'i ele geçirmişler ise de, Horasan'ı elde tutmayı başaramamışlardı.

Tahmasb zamanında en güçlü çağını yaşayan Osmanlı Devleti'nin ağır baskısından bunalan Avrupa devletleri Papalık, Safevîler ile siyasi ve ticari ilişkiler kurmak istemişler ise de, bu devletler ile işbirliği sağlanamamıştır.

Saltanatının büyük bir kısmını dışta savaşlar ve içte oymak mücadeleleri ile geçiren Tahmasb 15 Mayıs 1576'da öldü.³⁵ Sâde bir hayat sürdürmesi ve alçak gönüllüğü ardında aslında dirayetli bir hükümdardı. Safevîler ve Osmanlıların gücünü gayet iyi bildiğinden devletin yıkılışına kadar varacak olan ikinci bir Çaldıran felaketi ile karşılaşmamak için Osmanlılar ile bir meydan savaşına girişmemişti. Osmanlıların Tebriz'i tehdit eder bir hal almaları üzerine devlet merkezini Tebriz'den Kazvin'e taşımış, burada bazı imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Türkçe şiirleri mevcut olduğu gibi, Tezkire-i Şah Tahmasb adı ile anılan devrinin olaylarını anlatan bir eser de ona atfedilmektedir. Öldüğü sırada Divan defterinde kayıtlı, çoğunluğu tabl ve alem sahibi, büyük ve küçük 114 bey işbaşında olup, bunların çoğu Şamlu, Ustacalu, Türkmen, Rumlu, Zu'lkadr, Afşar, Kacar gibi Türk oymaklarına mensup idiler ki,³⁶ bu da Türklerin devlet idaresinde ne kadar güçlü olduklarını göstermeye yeterli bir delildir.

Tahmasb'dan sonra tahta kimin oturacağı hususunda beyler arasına başgösteren anlaşmazlık adı geçen şahsın ölümünden iki yıl önce, geçirdiği bir hastalık sırasında başlamıştı. Ustacalu beyleri, Tahmasb'ın oğullarından Haydar'ın halef olmasını istiyorlardı. Buna karşılık Rumlu, Afşar ve Türkmen oymakları beyleri ise hapiste tutulan İsmail Mirza taraftarı idiler. İyileştikten sonra bu durumu öğrenen Tahmasb, tutumunu açığa vurmadı. Tahmasb ölür-ölmez taraflar arasında mücadele başladı ve bu İsmail Mirza taraftarlarının üstünlüğü ile sonuçlandı. Bunun üzerine o tutuklu bulunduğu Tebriz yakınlarındaki Kahkaha kalesinden çıkıp taraftarları ile birlikte başkent Kazvin'e girdi (Haziran 1576). Şahlığını sürdürmek için hanedan mensuplarının pek çoğunu öldürttü. Oymak beyleri de yeniden mücadeleye giriştiler ve Ustacalular büyük bir felakete uğradılar. Tekelüler Tahmasb zamanında geçirdikleri felaketten Ustacaluları sorumlu gördüklerinden, onlardan oç almaya kalktılar ve mücadele pek çok begin ölümüyle sonuçlandı. İsmail Mirza Tekelülere eski itibarlarını iade etmişti. Fakat onların sayısı eskisine oranla azdı. Bu devirde yükselen oymaklardan biri de Türkmenler olup, onların itibarlı bir mevki kazanmaları İsmail'in taraftarlarından olmalarıdır. Çünkü şahın annesi Türkmen Musullu obasından İsa Bey'in kızı idi.

II. İsmail'in dikkati çeken başlıca özelliği, onun Şiîliği daha ılımlı bir hale getirmek ve Sünnîliği hoşgörü ile karşılamak görüşünde olmasıdır. O, Hz. Ayşe'nin lanetlenmesini doğru bulmuyor ve bu düşüncesini yakınındakilere zaman zaman ifade etmekten de geri kalmıyordu. Bu düşüncesi ile ilgili olarak lanetlemeyi yasakladı. Müfrfit Şiî alimlerini yanından uzaklaştırdı, camilerin duvar ve kapılarına yazılmış olan şiirleri sildirtti ki, bu

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

husus halk arasında onun Sünnîliğe meyli olduğu şeklinde dedikodulara yol açtı. Ancak II. İsmail 24 Kasım 1577'de aniden öldü.³⁷

II. İsmail'in beklenmeyen ölümü üzerine oymak beyleri toplandılar. Bu toplantıda Türkmen ve Tekelüler ile Ustacalu ve Şamlular arasında kan davası için çatışmaya meydan verilmemesi kararlaştırıldı. Türkmen ve Tekelüler, II. İsmail'in taraftarlığını güderek Ustacalu ve Şamlulardan birçoklarını öldürmüş olmalarında dolayı aralarında kan davası vardı. Oymak beyleri devletin selameti için oymak taassubu gütmeyeceklerine dair ant içtiler. Ardından tahta kimin oturtulacağı hususu görüşülerek Tahmasb'ın büyük oğlu Muhammed'in şah ilan edilmesi hususunda görüş birliğine vardılar.

Tahta oturtulan Muhammed'in geçirdiği bir hastalık yüzünden gözleri görmüyordu. Üstelik zayıf bir şahsiyetti. Yeni tayinlerle Türkmenler devletin idarî ve askerî teşkilatında daha itibarlı bir mevkiye yükseldiler. Şahın gözlerinin görmemesi ve zayıf bir şahsiyet olmasından dolayı oymak beyleri söz verdikleri halde, oymaklar arasındaki kan davası devam etti. Yine eskisi gibi Türkmen ile Tekelü ve Ustacalu ile Şamlular birbirlerine karşı işbirliğine giriştiler.

Osmanlılar ise Safevîlerin bu durumunu iyi bir fırsat olarak gördüklerinden, barış bozuldu³⁸ ve harekât, serhad beylerinin Urmiye, Selmas ve Hoy yörelerine saldırıları ile başladı ve vezir Lâla Mustafa Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusu da Ardahan taraflarından faaliyete geçti. Safevîlerin merkezi Revan olan Çukur Sa'd beylerini Ustacalu Tokmak Muhammedî Han Gürcistan'ın Osmanlılar tarafından işgaline seyirci kalmayacağını Kazvin'e bildirmiş ve merkezden de Karabağ ve Âzerbaycan Beylerbeyleri ile birleşerek duruma göre hareket etmesi, veliaht Hamza Mirza'nın Irak-ı Acem, Fars ve Kirman askeri ile geleceği cevabını almıştı. Ancak Türkmen ve Ustacalular arasındaki husumetten ve Ustacalu beylerinin yükselmelerini istemediğinden Âzerbaycan beylerbeyi Türkmen Emir Han, duruma seyirci kaldı. Ustacalu Tokmak Muhammedî Han, Karabağ beylerbeyi Kacar İmam Kulu Han ile birlikte Çıldır'da, Lâla Mustafa Paşa ile savaştılar ise de yenildiler (Ağustos 1578). Çıldır Savaşı, Tiflis başa olmak üzere Gürcistan'ın bir kısmının ilhakını ve Gürcü ileri gelen ve hakimlerinin bazılarının Osmanlı himayesine girmelerini sağladı. Ardından Safevî ordusu Şirvan'a yürüdü. Şirvan'da Kanık ırmağı kıyılarına gelindiğinde Koyun geçidinde Safevîler bir kere daha yenilgiye uğradılar. Demirkapı'ya kadar ilerleyen Osmanlı veziri Özdemiroğlu Osman Paşa'yı Şirvan'da bırakarak, Erzurum'a döndü. Sefer amacına ulaşmış ve Gürcistan ve Şirvan Osmanlı hakimiyetine sokulmuştu. Ancak buraları elde tutmak kolay olmadı. Lâla Mustafa Paşa döner dönmez çoğunluğu Rumlu ve Tekelü'den meydana gelen Safevî kuvvetleri yeniden harekete geçerek, Rumlu Aras Han Şemahi'yi kuşattı. Ancak yardım için gelen Kalgay Adil Giray'ın yetişmesi durumu düzeltmiş, lakin Rumlu oymağı da oldukça güç kaybetmişti.

Bu sırada devlet merkezi Kazvin'de çıkan olaylarda otoritenin zayıflamasına yol açtı. Şah Muhammedî'nin aczi, oğullarının çocuk yaşta bulunmaları, hanımını idarede söz sahibi yapmıştı. Cesur, ihtiraslı, fakat oldukça hissi olan bu hanım, beylere kendini kabul ettirmek ve onların gücünü kırmak istiyordu. Beylerin, Özdemiroğlu'nu Şirvan'dan çıkaracakları yerde, sadece Adil Giray'ı tutsak alarak dönmeleri şahın hanımının onları acı bir şekilde tenkidine yol açmıştı. Şahın hanımının entrikaları sonunda Adil Giray'ın öldürülmesine kadar varmış, ancak hanım ile beyler arasındaki sürtüşme de iyice artmıştı. Nihayet hanım öldürüldü ve şah bile buna bir tepki gösteremedi. Şahın hanımının öldürülmesinden sonra çoğunluğu Ustacalu ve Şamlu boyuna mensup bulunan Horasanlı beyler toplanarak Şamlu Ali Kulu Han'ı "hanlarhanı" unvanı ile kendilerine baş edinip, 10 yaşındaki Abbas Mirza'yı

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

hükümdar ilan ettiler. Böylece çoğunluğu Türkmen Tekelü'ye mensup bulunan merkezdeki beylere karşı bir cephe meydana getirildi.

Öte yandan batıda Osmanlı ile mücadele devam ediyordu. Bu bakımdan tekrar Tebriz üzerine gidildi. Fakat beylerden hiçbiri Şirvan Beylerbeyliği'ni kabul etmek istemiyordu. Sonunda Şirvan valiliğine Ustacalu Selman Han tayin edildi. Buna rağmen umulan gerçekleşmedi ve Safevîler Şirvan'da tutunamadılar. Savaşın uzaması Safevîlere pahalıya mal oluyor, en değerli bölgeler birer birer elden çıkıyordu. Doğuda ise Özbek hükümdarı Abdullah Han Herat'ı kuşattığı gibi, Ustacalu Mürşid Kulu Han ise yanında hükümdar tanıdıkları Abbas Mirza olduğu halde Kazvin'e yürümüştü. Çok geçmeden Mürşid Kulu Han Kazvin'e girerek duruma hakim oldu (Ekim 1587). Beylerin birçoğu Abbas Mirza'yı hükümdar olarak kabul edip, Mürşid Kulu Han'a boyun eğdiler.

Sultan Muhammed devri Türk beylerinin ve oymaklarının devlete hakim oldukları bir devirdir. Bundan sonra Şah Abbas'ın uygulamaları ile onlar artık böyle bir devri bir daha yaşayamayacaklardı. Sultan Muhammed zamanında devlet idaresinde Ustacalu, Şamlu, Türkmen ve Tekelü oymakları daha faal Türk oymakları olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bunlardan ilk ikisi daha kalabalık olduklarından, daha tanınmış ve dirayetli beyler çıkarmakta idiler. Bunun sonucu olarak onlar rakipleri Türkmen ve Tekelülere üstün gelip, devlet idaresini ellerine geçirdiler ve Abbas'ı da tahta oturtular.

Abbas güç şartlarda tahta oturmuştu.³⁹ İç ve dış olaylar devletin varlığını tehdit ediyordu. Azerbaycan'daki geliri bol bölgeler elden çıkmakta, bu bölgelerdeki çoğunluğu göçebe Türk oymaklarının meydana getirdiği toplulukların bir kısmı, iç kısımlara göçürülüyor veya Osmanlı idaresini kabul etmek zorunda kalıyorlardı. Öte yandan doğuda Özbekler de faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardı.

Şah Abbas her şeyden önce devletin dayanağı olan Kızılbaş Türk oymaklarını itaat ve inzibat altına alması gerektiğini anlamıştı. Gerçekten de Türk beyleri II. Şah İsmail'in ölümünden sonra, Şah Muhammed'in aczi dolayısıyla devlete hakim olmuşlar ve kendilerini tamamen mevki mücadelesine kaptırmışlardı. Kaldı ki Abbas da mücadele ve Şah Muhammed'in aczi dolayısıyla küçük yaşta olmasına rağmen tahta oturtulmuştu.

Saltanat değişikliği ile yeni bir kadro işbaşına getirildiği halde onlar da eskilerin izinden gittiği halde, çoğu hayatlarını kaybettiler. Az sonra Abbas'ı tahta oturtan Ustacalu Mürşid Kulu Han da, Abbas tarafından öldürüldü ve böylelikle yeni şah güçlü bir şahsiyet olduğunu gösterdi. Bunu diğer pek çok beylerin ortadan kaldırılması takip etti ve yerlerine genç beyler getirildi. Abbas bu tasfiyeler ile de yetinmeyip, Afşar, Ustacalu, Zu'lkadr, Bayat, Kacar vb. gibi birçok oymakların eski yurtlarında toplu halde yaşamalarına son vererek ülke içinde dağıttı. Bunun sonucunda Kûh Gilûye bölgesi Afşar, Fars bölgesi Zu'lkadr, Giruhrûd Bayat ve Karabağ Kacarların yurdu olma özelliğini kaybetti. O, bunlar ile de yetinmeyip Osmanlı Devleti'ndeki devşirme sistemini örnek alarak küçük yaşta devşirip, yetiştirdiği Ermeni, Gürcü ve Çerkez asıllı kulları yükseltip, kabiliyetli olanlarını önemli mevkilere getirdi. Hatta onları devşirip, yetiştirmek için bir teşkilat da kurdu. Bu teşkilatın başındaki görevliye de Kullarağası deniliyordu.⁴⁰ Kul sınıfından olanlar önemli mevkilere getirilmekle kalınmıyor, aynı zamanda bazı oymakların başına da geçiriliyordu. Şah Abbas bunlardan başka Tacik diye nitelendirilen yerli ahaliden de Tüfenkçi birlikleri kurmuştu ve bunların reisine ise Minbaşı (Binbaşı) deniliyordu.⁴¹ Gerek bu kul sınıfı, gerekse yerli ahaliye mensup tüfenkçiler, Kızılbaşlara karşı bir denge unsuru olarak kurulmuş olmakla birlikte, göçebe Türk oymakları eskisi gibi devletin direği olmakta devam etmişlerdir. Ancak

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

Şah Abbas'ın Türk oymaklarının gücünü kırmak için aldığı tedbirler, devlet için olumlu değil, zamanla devşirme veya Lûr ve Afganlı gibi toplulukların siyasî bakımdan önem kazanıp, aksine devletin yıkılmasını hızlandırmıştır.

Safevî devri kaynaklarında devleti kuran ve yaşatan Türk oymaklarına Kızılbaş ve Türk adları veriliyor, yerli halk olan İranlılara ise Tacik deniliyordu. Lakin bu Tacikler hiçbir zaman önceki devirlerde olduğu gibi, devletin idaresinde önemli görevler üstlenmemişlerdir. Gönderilen elçiler bile Türk beyleri arasından seçiliyordu.⁴² Bu Türk ve Tacik ayrımı resmi belgeler ile o devre ait çeşitli tarihî ve edebî kaynaklarda görülür.⁴³ Türk ve Tacik veya Tat arasındaki fark sadece dilde değil, davranışlarda, gelenek-görenek, giyim-kuşam ve hatta dinî anlayışta da görülüyordu. Türk unsur kendilerinin Türkmenlerin torunları olduklarını biliyordu. Kızılbaş sözünü ise övgü ile taşıyorlardı. Kızılbaş deyimi yalnız devletin askerî bakımdan dayandığı Türk unsurunu ifade etmiyor, hükümdarına (padişah-ı Kızılbaş),⁴⁴ beylerine (ümerâ-yi Kızılbaş),⁴⁵ ordusuna (Sipah-ı Kızılbaş),⁴⁶ askerine (gâziyân-ı Kızılbaş),⁴⁷ devletine (devlet-i Kızılbaş)⁴⁸ ve nihayet ülkesine de (ülke-yi Kızılbaş)⁴⁹ adı veriliyordu.

Safevî devri Türk beyleri arasında Türkçe veya değişik tarz ad ve lakab taşıyanlara da sık sık rastgelmektedir. Onlar Selçuklu ve Osmanlı Bey ve padişahlarından daha fazla Türkçe ad ve lakab taşımışlardı.⁵⁰

Safevî devrinin üzerinde pek durulmayan özelliklerinden biri, Türkçe ve Türk edebiyatının bu devirde büyük bir mevki kazanmasıdır. Şahlar, beyler ve ordunun anadili olan Türkçe, sarayda, orduda ve divânda, Farsçanın gücüne rağmen günümüze kadar sürüp geldi.

Osmanlı seferleri dolayısıyla devlet merkezinin Tebriz'den Kazvin'e buradan da İsfahan'a nakledilmesinin Türk kültürü bakımından olumsuz tesiri olmamıştır. Şahların İsfahan'daki saraylarında yine eskisi gibi Türkçe konuşuluyordu.⁵¹ Türk unsurunun halk tabakasına gelince, o da varlığını günümüze kadar sürdüren güçlü bir sözlü edebiyata sahipti. Öyle ki aradaki mezhep düşmanlığına rağmen, bu edebiyatın ürünleri Türkiye ve Türkmenistan'a giderek, buralardaki Türklerin de halk edebiyatları arasında yer almıştır. Safevî inşâ divanında yalnız Farsça yazılmıyor, gerektiğinde Türkçe mektuplar da kaleme alınıyordu. Türkistan hanlıklarına, Kırım hanlarına ve Rus çarlarına daha çok Çağatayca, Avusturya ve Lehistan krallarına ve Osmanlı sarayına ise Osmanlıca yazılıyordu. Kalmuklara da bazen Çağatayca, bazen Osmanlıca yazılmakta idi.⁵²

Safevî devri Türk beyleri arasında edebî kültüre sahip olanların sayısı azımsanmayacak kadar çoktu. Onlar Osmanlı, Timurlu ve Özbeklerde olduğu gibi, her iki edebiyata -Türk ve Fars- vâkıf idiler. Tezkirelerde Türkçe veya her iki dilde şiir yazan pek çok beyin adı verilmekte, şiirlerinden örnekler nakledilmektedir.⁵³ Bu beyler arasından Rumlu oymağından Hasan Bey, Türkmen oymağından İskender Bey ve Şamlu oymağından Veli Kulu Bey gibi tarih yazarları da çıkmıştır.

Şahlığının başlangıcında Horasan'a giren Özbeklere karşı Abbas, Âzerbaycan'daki eyaletleri işgal eden Osmanlılarla 1590'da barış yaparak,⁵⁴ Özbekler üzerine yürümeye karar verdi. Meşhed, Nişabur ve Herat gibi şehirleri ele geçiren Abbas, 1600 yılında Özbekler üzerine seferi tekrarlayarak, devletin doğudaki hududunu Ceyhun ırmağına kadar genişletti. Ardından batıya dönerek Avusturya savaşları ve Celâlî ayaklanmaları ile yorgun düşen Osmanlı Devleti'ne 1603'te savaş açarak Gürcistan, Âzerbaycan, Şirvan, Karabağ ve Nihavend bölgeleri ile Bağdat'ı ele geçirdi.⁵⁵

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

Lakin o, bu başarılarını sürdürmedi. 1610 yılında Kuyucu Murad Paşa'nın Tebriz yakınlarına kadar gelmesi üzerine Abbas barış teklifinde bulundu ve her yıl 200 yük ipek vermeyi taahhüt etmesi üzerine barış yapıldı (1612).⁵⁶ Barış şartları yerine getirilmediğinden savaş bir süre sonra yeniden başlamış, bu sefer 100 yük ipek vermek şartıyla yapılan antlaşma Sultan Ahmed tarafından kabul edilmeyince savaş bir süre daha devam etmiş ise de kabul edilmeyen şartlarla 1618'de yeniden antlaşmaya varılmıştı.

Şah Abbas Osmanlılar ile mücadelelerde başarılı olabilmek için zaman zaman Avrupa devletleri ve Papa ile de işbirliği teşebbüsünde bulundu. Avusturya'ya 1591 yılında Bayat Hüseyin Ali Bey'in başkanlığında bir elçi heyeti gönderdiği gibi, bunu Rumlu Deniz Bey'in başkanlığındaki başka bir heyet takip etti. Onun ayrıca Rus Çarı ve Kazakları ile de Osmanlılara karşı bazı teşebbüslerde bulunduğunu biliyoruz.⁵⁷

1613 yılında Bağdat'ın ele geçirilmesinin ardından mukaddes yerler olarak kabul edilen Necef ve Kerbelâ da Safevî hakimiyetine girdi. Şah Abbas Musul, Kerkük ve Van'ı da ele geçirmek istedi ise de bunu gerçekleştirmedi. Buna karşılık o, yurtlarından ayrılmayarak Osmanlı idaresinde kalan veya Osmanlı idaresine giren Karacadağlılar ile Karabağlılardan birçoğunu cezalandırdığı gibi, Otuziki, Kazaklar ve Şemseddinlü oymaklarının bir kısmı Mâzenderan'daki Ferahâbâd'a yerleştirildi (1612). Bu devirde de Anadolu'dan İran'a göçler oldu. Şah Abbas Revan'ı kuşattığı sırada (1603), Anadolu'dan 2000 eve yakın göçebe bir Türk topluluğu İran'a gelmiş olup bunlar Anadolu'da yağmacılık yapmış olduklarından kendilerine Silsüpür deniliyordu. Silsüpürler parçalanarak Rey, Sâve, Hıvar, Firuzkûh taraflarına gönderildiler.⁵⁸ Ertesi yıl yine Anadolu'dan kalabalık bir topluluk daha İran'a gelmiş idi ki, Erzurum dolaylarında yaşayan bu Mukaddem oymağı, Meraga yöresine gönderilmiş olup, varlığını günümüze kadar da sürdürmüştür.⁵⁹ Bu göçlerden bir diğeri ise Kerkük dolaylarındaki Beğdili boyuna mensup olan Gündoğmuş'un, Şah Abbas'ın Bağdat seferi sırasında (1623) giderek, Şah'ın hizmetine girmesidir.⁶⁰ Celâlîlerden bazılarının da İran'a gittikleri bilinmektedir. Mesela 1609 yılında başkanlığını Ankara köylerinden birine mensup olan Kalenderoğlu Mehmed'in yaptığı 13.600 kişilik bir topluluk İran'a gelmiş olup, onlar Urmiye ve Selmas taraflarına gönderilmişlerdir.⁶¹

İç karışıklıklar ve dış tehlikelere rağmen Safevî Devleti'ni yıkılma tehlikesinden kurtaran Şah Abbas, devlet merkezini 1592 yılında Kazvin'den İsfahan'a nektettikten sonra burada pek çok imar faaliyetlerinde bulunmuş, Mâzenderan'da Hazar denizi kıyısında, Ferahâbâd şehrini kurduğu gibi, ülkenin çeşitli yerlerinde imar faaliyetlerinde bulunmuştu. İpek bu devirde de İran'ın en önemli ticaret eşyasını teşkil ediyor, İran ipeği Tokat ve Halep üzerinden Avrupa'ya sevkediliyordu.

19 Ocak 1629'da öldüğünde, 42 yıllık hakimiyeti sırasında Türk oymaklarının gücünü kırmak için büyük gayret göstermesine rağmen, büyük-küçük 92 begden 44 tanesi yine de Türk asıllı olup, başlıca Ustacalu, Rumlu, Tekelü, Şamlu, Zu'lkadr, Türkmen, Kacar, Afşar ve Bayat oymaklarına mensup idiler.⁶²

Şah Abbas'tan sonra Safevî tahtı bir daha layıkını bulamadı. Dört oğlundan Safi Mirza babasının sağlığında öldürülmüş, Tahmasb Mirza ise yine babasının sağlığında eceli ile ölmüştü. Sultan Muhammed Mirza ile İmam Kulu Mirza'nın gözlerine ise Şah Abbas'ın emri ile mil çektirilmişti. Şah Abbas ölmeden önce Mâzenderan'da bulunurken, İsfahan'da bulunan Safi Mirza'nın oğlu Sam Mirza'yı yerine vasiyet etti. Dedesinin ölümü üzerine Sam Mirza, Şah Safi adı ile tahta oturduğunda henüz 17 yaşında bulunuyordu.⁶³

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

Şah Abbas'ın ölümü Özbekler ve Osmanlıların yeniden harekete geçmelerine yol açtı. Özbeklerin 1619 yılındaki Meşhed üzerine giriştikleri sefer başarı ile püskürtüldü. Ancak batıdan gelen saldırıları bu kolaylıkla önlemek mümkün olmadı. Sultan IV. Murad'ın Bağdat'a gönderdiği Hüsrev Paşa'ya karşı Şah Safi, Şamlu Zeynel Han'ı gönderdiği gibi, kendisi de Irak'a doğru hareket etmişti. Merivan civarında Zeynel Han ağır bir yenilgiye uğrayıp (15 Mayıs 1629), Osmanlılar Hemedan'a kadar ilerlediler. Bu durumda Şah Safi de kaçmış ve Osmanlılar Dergüzîn'e kadar ilerlemiş olmalarına rağmen Bağdat'a dönmüşlerdi.

1633 yılında Osmanlı-İran Savaşı yeniden başladı ve sefere bizzat çıkan Osmanlı hükümdarı IV. Murad, Azerbaycan'a yürüyerek Revan'ı ele geçirdi (Ağustos 1635).⁶⁴ Tebriz'i de ele geçiren IV. Murad burada kalmamış, Osmanlıların ayrılmasının ardından şehir yeniden Safevîlerin eline geçmişti. Osmanlı padişahının ayrılmasından sonra Safevîler tekrar harekete geçtiklerinden IV. Murad 1638'de bir kere daha sefere çıktı ve bu sefer Bağdat üzerine yürüyerek, şehir Safevîlerden geri alındı.⁶⁵ Şah Safi bu durumda barışı kabul etmek zorunda kalmış ve Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalanmıştır (17 Mayıs 1639).⁶⁶ İçkiye fazla düşkün olan Şah Safi, Kaşan'da içkinin tesiri ile öldü (12 Mayıs 1642) ve cesedi Kum'a getirilerek burada gömüldü.

Yerine II. Abbas 10 yaşlarında tahta oturduğundan idare beylerin elinde olup, şahlığı sırasında ülkede siyasî bakımdan kayda değer bir olay olmamış, komşu devletler ile münasebetler dostça geçmiştir. O, Osmanlılar ile münasebetleri dostâne bir şekilde sürdürmüş olup, iyi münasebetler Kasr-ı Şirin Antlaşması'na uygun olarak devam etmiştir.

1665 yılında mizacındaki değişiklikler üzerine, tabipler kendisine Mâzenderan'da oturmasını tavsiye etmişler ve o, Eşref şehrine gelerek uzun bir süre burada kaldıktan sonra Meşhed'e giderken, Damgan yakınlarında ölünce (26 Ekim 1666), cesedi Kum'a getirilerek gömülmüştür.

İktidarının başlangıcında vergileri azaltmak suretiyle halkın sevgisini kazanmış, başta ipek olmak üzere Avrupa ile ticarî faaliyetler gelişmiş, saraylar ve köprüler inşa edilerek ülkenin imarına çalışılmıştır.⁶⁷

II. Şah Abbas'ın iki oğlu olup, biri Safi Mirza, diğeri ise Hamza Mirza adını taşıyorlardı. Şah Abbas, Safi Mirza daha büyük olmasına rağmen onu sevmiyordu. Ömrünün sonlarında onun hapsedilmesini buyurmuştu. II. Abbas'ın ölümü üzerine beyleri Damgan yolunda toplanarak, şahın varisini belirtmemiş olmasından dolayı, 8 yaşındaki Hamza Mirza'yı tahta oturtmaya karar verdiler.

Onlar şahın Safi Mirza'yı kör ettirmesinden dolayı, şahlık yapamayacağı söylentisini yayıyorlardı. Ancak bu düşünce muhalefet ile karşılaşınca, onun sağlam olup, şah olabileceği söylenince 20 yaşındaki Safi Mirza, II. Şah Safi veya sonraki adı ile Şah Süleyman tahta oturtuldu (1 Kasım 1666). İyi bir eğitim görmemiş olan Şah Süleyman, ayyaş ve karakter zaafı olan bir şahsiyetti. Zamanında komşu ülkelerin çeşitli meşguliyetleri İran'a saldırılarını önlemiş ve onun yaklaşık 28 yıllık saltanatı savaşız geçmiş, bu ise iktisadî durumun iyileşmesine yol açmıştır. Şah Süleyman 29 Temmuz 1694'te 46 yaşında İsfahan'da öldü.⁶⁸

Şah Safi'nin (Süleyman) ardından yerini alan Şah Hüseyin'in başlangıçta en önemli kararı Gürcü asıllı Şah Nevaz Han'ı Kandahar hakimliğine tayin etmek oldu. Gürgin Han diye

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

tanınan bu şahıs daha sonra Afganlıların ayaklanması ve İran'ı istilalarına da sebep olmuştur. Kandahar bir süreden beri Safevîler ile Hindistan Timuruları arasında anlaşmazlık konusu idi. fakat asıl anlaşmazlık sebebi Sünnî Afgan aşiretlerinin, Şîf Safevî hakimiyetini kabul etmek istemeyişleri ile ilgili idi. Gürjin Han'ın buraya tayini ve icraatı da Afgan aşiretlerinin pek hoşuna gitmedi. Buradaki büyük aşiretlerden Gılzayların reisi Mir Veys ayaklanarak önce Gürjin Han'ı, ardından kardeşi Keyhüsrev'i ortadan kaldırdı (1711). Mir Veys 1715'te ölünce, yerini alan kardeşi Abdülaziz'in yumuşak politikası Afganlılar tarafından beğenilmediğinden yerini Mahmud aldı (1717).

Hindistan Timurularının çöküntüye yüz tutması, Safevîlerin ise iç karışıklıklar yanında, Osmanlı ve Rus tehdidi ile karşı karşıya bulunmaları Mahmud'un işini kolaylaştırıyordu. O, 1719 yılında Kirman'a geldi ise de ülkesinde karışıklıkların çıkması üzerine Kandahar'a döndü. Ertesi yıl yeniden İran'a yürüyerek Kirman'ı ele geçirdikten sonra İsfahan'a yürüyerek Safevî ordusunu yenip Şah Hüseyin'in tahtan feragatı üzerine İsfahan'a girip tahta oturdu (Ekim 1722).

Şah Hüseyin, Şeyhülislâm Muhammed Bakr Meclis'nin şiddetle tesiri altında kalmasına rağmen, onun zamanında İran yabancı devletlerle ilişkiye önem vermiş, bunun sonucu karşılıklı elçiler gidip- gelerek, ticarî ve kültürel alanda gelişmeler olmuştur. Bu ilişkiler İran resim anlayışına etki ettiği gibi, Hollandalı bir ressam Şah'ın resmini de yapmıştır.⁶⁹

Afganlı Mahmud'un İsfahan'da tahta oturması üzerine, Şah Hüseyin'in oğullarından Tahmasb, Kazvin'de Safevî tahtına oturtuldu. Bunun üzerine Mahmud, Kazvin'e kuvvet gönderdi ise de bu ordu başarılı olamadı. Bu başarısızlığa daha başkaları da eklenince Mahmud, İsfahan'daki bazı Safevî ileri gelenleri ile hanedan mensuplarını öldürttü. Tahmasb ise istilacılara karşı komşu büyük devletlerin yardımını sağlamak amacıyla Osmanlılar ile temas kurdu ise de, umduğunu bulamayınca Hazar denizi kıyısında bazı yerleri bırakmak üzere Ruslara yöneldi. Rusların İran işlerine müdahalesi Osmanlıları harekte geçirmiş, Gürcistani Âzerbaycan ve Acem İrağı üzerinden üç koldan harekete geçen Osmanlılar bazı fetihlerde bulunmuşlardı (1725). Bu durumda çaresiz kalan Tahmasb Tahran'a gelip, yeni gelişmeleri beklerken Afganlı Mahmud öldürülerek yerini yeğeni Eşref aldı.

Eşref başlangıçta kendi lehine bir hava yaratmaya çalışıp, Tahmasb'a Ruslar ve Osmanlılara karşı birlikte hareket etmeyi teklif etti ise de bu gerçekleşmediği gibi, meydana gelen savaşları da Eşref kazanmış, Tahmasb Mâzenderan'a sığınmış, Tahran, Kazvin, Sâve ve Kum gibi şehirlere Afganlıların eline geçmişti. Bunu Afganlıların elinde tutsak bulunan Şah Hüseyin'in, Osmanlılar ile gizlice haberleştiği suçlaması ile öldürülmesi takip etti (Eylül 1726). Lakin bu sırada kendini göstermeye başlayan Afşar Nadir ile Tahmasb'ın ittifakı, Eşref için gerçekten kötü oldu. Eşref, Damgan, İsfahan ve Şiraz yakınında üst üste üç defa yenilgiye uğratılmış, nihayet Kandahar'a kaçarken öldürüldüğü gibi Tahmasb da İsfahan'da yeniden tahta oturtulmuştu.

Eşref'in öldürülmesi ile rahat bir nefes alma imkanı bulan Nadir, başlangıçta Patrona Halil Ayaklanması gibi iç meselelerle uğraşan Osmanlılara karşı başarılı olmuş, fakat İstanbul'da I. Mahmud tahta oturup durum değişince, bu hal cepheye de yansımıştı. Her ne kadar bu sırada Ruslarla yapılan görüşmeler sonunda Gilan'ın Safevîlere terki sağlanmış ise de Osmanlılar karşısında büyük kayıplara uğramak korkusu İranlıları barışa zorlamış ve Bağdat'ta bir antlaşmaya varılmış idi (Ocak 1732). Lakin bu antlaşma hem Sultan Mahmud'u hem de Nadir'i memnun etmediğinden yürürlüğe girmeden bozuldu.

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

Tahmasb, Osmanlılar ile varılan antlaşmanın devamında ısrar etmiş fakat bu onun önce tahtını, ardından da hayatını kaybetmesine yol açmıştı. Nadir, Tahmasb'ın varılan antlaşmayı korumakta ısrar etmesi üzerine, Şah'ın dirayetsizliği yüzünden İran'ın bu sefer de batıdan istilaya uğrayacağını ifade ile Tahmasb'ı azlederek, onun henüz birkaç aylık bebek olan oğlu Abbas'ı tahta oturtup, kendini onun vekili ilan etmiştir (Ağustos 1732).⁷⁰

Bir süre sonra Nadir'in kendini Şah ilan etmesi üzerine (Mart 1736), III. Abbas, Horasan'a babasının yanına gönderilmiştir. Nadir'in Hindistan seferi sırasında Tahmasb tarafatarlarının ayaklanmasından endişe edildiğinden Tahmasb ve oğulları Abbas ile İsmail, Nadir'in oğlu Rıza Kulu Mirza tarafından öldürülmüşler (Şubat 1740) ve Meşhed'de gömülmüşlerdir.

III. Abbas'dan sonra II. Süleyman, III. İsmail, II. Hüseyin ve Muhammed (ölm. 1786) gibi şahlar değişik bölgelerde ismen hüküm sürmüşler ise de 1732'den sonraki şahlar kukla olmaktan öteye gidememişlerdir.⁷¹

Safevîler devrinde Türklerin siyasî iktidarına rağmen Farsça, mevkiini korudu. Hükümdarların şiir ile meşgul olmaları ve şairleri korumaları pek çok şairin yetişmesine yol açtı. Lakin bu şair çokluğuna rağmen, eski İran şairleri ile boy ölçüşebilecek bir şair çıkmadı. Farsça şiirde bu devirde açık bir gerileme görülür. Kaside ve gazeller artık rağbetten düşmüş, yerini Şiîlik ideolojisini terennüm eden dinî mersiyeler almıştır. Hükümdar ailesinin, ordunun ve idareci zümrenin anadili olan Türkçe ile yazan şairlerin adları Safevî şehzadesi Sam Mirza'nın Tuhfe-i Sâmî adlı eseri ile Afşar Sadıkî'nin Mecmau'l-Havass adlı eserlerinde sayılmaktadır.⁷²

Afşarlar (1736-1804)

24 Oğuz (Türkmen) boyundan biri ve en tanınmış olup varlığını günümüze kadar sürdüren Afşar toplulukları Selçuklular ile birlikte İran'a gelmişler ve buradaki siyasî faaliyetlerde daima yer almışlardır. Daha XII. yüzyılda İran'ın güneyindeki Huzistan bölgesindeki Afşarlar bir beylik kurmayı başarmışlardı.⁷³ XV. yüzyılın sonlarında Akkoyunlular ve onların ardından da Safevîler devrinde de Huzistan'da Afşarlara rastlanır ki, bunlar çoğunluklar Anadolu'dan gelen Gündüzlü Afşarına mensup oymaklar idiler. Akkoyunlu hizmetinde iken, Şah İsmail'in yanına giderek 1505 yılında Fars valisi tayin edilen Afşar Mansur Bey'in ailesi XVII. yüzyıla kadar Kûh Gilûye bölgesinin hâkimi olarak kalmışlardır.⁷⁴

Şah Tahmasb öldüğü sırada devlet hizmetinde Afşar boyundan 6 bey görülmekte olup, bunlar Araşlu Afşarından Arslan Sultan, Kûh Gilûye Afşarlarının başında bulunan Halil Han, Sâve hâkimi Mahmud Sultan, Kirman hâkimi Yusuf Bey, Hezarcerib hâkimi İskender Bey, Horasan'daki Ferah ve İsfizar hâkimi Yeğen Sultan ile Köroğlu Hüseyin Sultan idiler. Buna göre Afşarların çoğunlukla Huzistan, Kûh Gilûye, Kirman ve Horasan bölgelerinde yaşadıkları anlaşılmaktadır.

Şah Abbas zamanında Afşarlar başlıca Gündüzlü, Araşlu, Usalu, Eberlü, Alplu, İmanlu Afşarı gibi obalara ayrılıyorlardı. Şah Abbas'ın politikası sonucu Kûh Gilûye Afşarlarından bir kısmı Horasan'a, bir kısmı ise Urmiye'ye gidince, Kûh Gilûye bölgesi Afşarları büyük güç kaybettiği gibi, Huzistan'daki Gündüzlü Afşarları da zayıfladılar. Şah Abbas'tan önce Kazvin yöresinde yaşayan Eberlüleri Abbas Horasan'a Âbiverd'e göndermiş ve sonraları onlara Gündüzlülerden de katılanlar olmuştur. Büyük bir ihtimalle Afşar Nâdir Şah'ın mensup olduğu Kırklı oymağı da bu Eberlü veya Gündüzlüye mensup idi.

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

Nadir Şah'tan önce, XVIII. yüzyıl başlarında İran'da Afşarlar başlıca Urmiye Afşarları (Urmiye gölünün batısı), Hamse Afşarları (Kazvin ile Zencan yöresi), Kirman Afşarları (Kirman yöresi) ve Horasan Afşarları (Ferah ve İsfizar yöresi) şeklinde dağılmış olup, bunlardan başka Huzistan, Kûh Gilûye, Fars (Kâzerun) bölgesinde de bazı Afşar toplulukları mevcut olup, bu durum günümüze kadar da devam etmiştir.

1736-1804 tarihleri arasında İran'da hüküm süren hanedanın kurucusu ve son Türk cihangiri olan Nadir Şah, Horasan'daki Âbıverd yöresinde yaşayan Afşarların Kırklı obasına mensup olup, 1688'de doğmuş, babası küçük yaşta iken öldüğünden, annesi tarafından büyütülmüştür. Giriştiği mücadelelerden başarı ile çıkması onun tanınmış bir bey olmasını sağladı ve II. Tahmasb ona İtimadü'd-devle lakabını vererek, ülkeyi düşmandan ve âsilerden temizlemekle görevlendirdi. Bundan sonra Nadir Afganlılar ile mücadeleye girişerek Eşref'i üst üste üç defa yenilgiye uğrattığı gibi (1729), bir taraftan Ruslar, öte yandan da Osmanlılar ile mücadeleye girişti. Hazar denizi kıyılarından Rusları uzaklaştırdığı gibi, Kuzeybatı eyaletlerini de Osmanlılardan geri aldı.

Ancak Safevî şahı II. Tahmasb, Nadir'in bu başarılarının kendisini gölgede bıraktığını görüyordu ve Nadir'in kendi başına buyruk tutumu bir süre sonra Şah ile beyinin aralarının açılmasına, şahın tahttan indirilip henüz beşikte bulunan Abbas'ın III. Abbas adı ile tahta oturtulup, Nadir'in Vekiliü's- Saltana unvanı ile idareye el koyması ile sonuçlandı (1732). Nadir'in 1734 yılında Dağıstan ve Gence taraflarına bir seferde bulunup hâkimlerini itaat ettirdiğini görüyoruz.

Bu başarılarından sonra o, 1736'da Mugan'a gelerek, İran ileri gelenlerini topladı. Onlara ülkenin bağımsızlığını sağlama görevini yerine getirdiğini Horasan'a dönmek istediğini, II. Tahmasb veya III. Abbas'tan birini tahta oturtmalarını istedi. Orada bulunanlar onun bu sözlerine karşılık kendisinin şahlığının daha uygun olacağını ifade ettiler. O, başlangıçta bunu kabul etmedi ise de ısrarlar üzerine İran tahtına kendi ailesinin tevarüs etmesini, Safevî hanedanının veraset haklarının kaldırılmasını, ilk 3 halife ve Hz. Ayşe'ye ilenmeden vazgeçilerek, Caferî mezhebinin ehl-i sünnet inançlarına göre yeniden düzenlenmesini kabul ettikleri takdirde şahlığı kabul edeceğini bildirdi.⁷⁵

Toplantıya katılanlar bunları kabul etti ve Nadir tahta oturdu. Bu sırada barış görüşmeleri için Mugan'a gelmiş bulunan Osmanlı elçileri ile Kasr-ı Şirin Antlaşması esaslarına göre bir antlaşma yapılması uygun görülmüş iken, Nadir yeni mezhebine ait hususların da 3 şart halinde antlaşmaya dahil edilmesini istedi. Bu şartlar, yeni Caferî mezhebinin, Osmanlı halifesi tarafından tanınması, Kâbe'de İranlı hacılara bir bölüm tahsis edilmesi ve İranlı hacı kafilelerinin Suriye üzerinden Mekke'ye gitmelerine izin verilmesi idi. Osmanlı elçileri buna yetkili olmadıklarını bildirince, konu Bab-ı Meşihat tarafından görüşülmek üzere, İstanbul'a götürüldü. Osmanlı ulemasının Nadir'in teklifini şer'i bakımdan sakıncalı görüp, reddetmeleri üzerine,⁷⁶ savaş bir süre daha devam etti ise de, Nadir bu sırada Kandahar'a, oradan da Hind seferine çıkmıştı. 1738-40 yılları arasında gerçekleştirilen bu sefer ona büyük bir servet toplama imkanı verdi. Nadir Hind seferinden dönüşte Buhara Hanlığı üzerine yürümüş ve iki devlet arasında Ceyhun ırmağı hudut kabul edilmişti. Bu başarılarından sonra tekrar Osmanlılar üzerine yönelen Nadir, Caferî mezhebinin zorla tanınmasını denedi ise de başarılı olamadı ve dinî hususlarda ısrar etmeden barış teklifinde bulundu.⁷⁷

Ülke dahilinde muhalifleri yok etmek için pek çok kan dökülmüş ve kan dökücülük onda zamanla bir cinnet halini almıştı. İktisadî ve siyasî buhran, sonunda ayaklanmalara yol açtı.

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

Bizzat kendi boyu olan Afşar ve Kacarlara mensup bazı kabile reisleri, Nadir'den çekindiklerinden onu bir suikast sonucu ortadan kaldırmaya karar vererek, kararlarını o, çadırında uyurken gerçekleştirdiler (20 Haziran 1747). Bunu bütün oğulları ve biri dışında tüm torunlarının öldürülmesi takip etti. Nadir Şah'ın Müslümanlar arasındaki ihtilafı kaldırmak hususunda gayret göstermesi takdire şâyân bir husus olup, böyle bir teşebbüsün bir din adamı veya iyi bir eğitim görmüş olan bir devlet adamından değil de, basit bir Afşar oymağı mensubundan gelmesi ilgi çekicidir. 1743 yılı sonlarında Necef'te Sünnî ve Şiî ulemayı topladığını da biliyoruz.

Onun pek iyi bilinmeyen bir diğer özelliği ise kuvvetli bir kavmî duyguya sahip olması hususudur. Tarihçisi ve kâtibi Astarâbâdlı Mirza Mehdi Han'a kendisinin Türkmen olduğunu açıkça yazdırdığı gibi, Osmanlı hanedanının Türkmen kavminin en asil hanedanı olduğunu ifade ediyor, Hindistan hükümdarı Mahmud Şah'ı kendisi gibi Türk olduğu için mevkiinde bıraktığını söylüyor, Özbek hanlarını da soylu bir hanedanın mensubu olarak görüyordu. Yine bu milli duygularından dolayı oğullarından birine Cengiz, torunlarına ise Oğuz Han, Ulduz (Yıldız) Han, Timur Han, Ökтей (Ögedey) Han gibi adlar vermesidir.⁷⁸

Afşarlar zamanında da Türkçe saray ve ordu dili olmakta devam etti ise de, Âzerî edebiyatının gelişmesi yavaşladı. Ancak bu devirde önemli bir dilci ortaya çıktı. Nadir Şah'ın katibi ve tarihçisi Astarâbâdlı Mirza Mehdi Han'ın Şenglâh adlı Türkçe-Farsça sözlüğü bu devirde Türkçenin değerini gösteren önemli bir eserdir. XVIII. yüzyıl sonuna kadar geçen zaman, Fars edebiyatı için olduğu gibi Âzerî edebiyatı içinde durgunluk devridir.

Nadir Şah'ın öldürülmesinin ardından,⁷⁹ ona karşı ayaklanan yeğenlerinden Ali Kulu Han, şah ilan edildi. Pek çok seferler sonucu biriktirilip Kelât kalesinde saklanan hazinesi ise cömertçe harcandı. Ali Kulu veya tahta oturduktan sonraki adı ile Âdil Şah, yaklaşık bir yıl kadar sonra tahttan indirilince Nadir'in yegane torunu, 13-14 yaşlarındaki Şahruh Mirza tahta oturtuldu (1748). Fakat daha pek çok mirza birbiri ile mücadeleye girişmişti. Şahruh 1795'de ölümüne kadar hüküm sürdü ise de, ülkede Nadir Şah'tan sonra Afşarların gücü gittikçe azalıp Kacarlar güçlenmeye başlayıp, 1804'de Afşarların son temsilcisini de ortadan kaldırdılar.

Nadir Şah'ın ölümünü takip eden karışıklıklar sırasında, çeşitli kimseler İran'ın değişik bölgelerinde iktidarı ele geçirmişlerdi. Afganlı Ahmed Şah Dürranî merkezi Kandahar olmak üzere bir Afgan devleti kurdu. Horasan'da iktidar Nadir'in torunu Şahruh'un elinde idi. Mâzenderan'da Kacarlardan Muhammed Hasan, Güney İran'da Bahtiyarîlerden Ali Merdan hâkim idiler. Ali Merdan İsfahan'ı ele geçirerek Safevîlerden III. İsmail'i kukla olarak tahta oturtmuştu (1750).

Ali Merdan'ın hizmetinde bulunan Lurlu, basit bir aileden gelen Muhammed Kerim Zend, Ali Merdan'ın öldürülmesi üzerine, kendisini İran'ın güney bölgelerinin hâkimi ilan etti. Buna rağmen o, kendisini şah ilan etmeyip, III. İsmail'in vekili olarak, Şiraz'da hüküm sürdü. 1779'da ölünce ülke tekrar karışıklıklar içine düştü. Bu aileden Ali Murad İsfahan'da, Sadık Şiraz'da hüküm sürmeye başladılar. Ali Murad'ın ölümü ile hâkimiyeti Cafer ele geçirdi (1785). Onun zamanında artık Kacarlar güçlerini iyice arttırmaya başladılar ve Zendler İsfahan'ı onlara bırakmak zorunda kaldılar.

Kacarlar (1779-1925)

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

Kacarlar Türkmen asıllı bir boy olup, XV. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'nun Bozok yöresinden, Gence taraflarına gelmişlerdi. Şah Abbas pek çok oymaklar gibi onların da önemli bir kısmını XVI. yüzyılın sonlarına doğru Astarâbâd ve Merv taraflarına göçürmüştü. Astarâbâd Kacarları Aşağı Baş ve Yukarı Baş olmak üzere başlıca iki büyük kola ayrılıyorlardı. Her kol 6 obadan oluşmakta olup, Aşağı Baş'ın en büyük obası Koyunlu (Kacarların kurucusu Aga Muhammed Han bunlara mensuptur), Yukarı Baş'ın ise Develü idi.

Nadir Şah'ın ölümünün ardından çıkan karışıklıklar sırasında Lurlu Kerim Zend ile Kacar Muhammed Hasan Han arasında başlayan şiddetli mücadele Muhammed Hasan Han'ın üstünlüğü ile sona erdi ve o, Irak-ı Acem ile Âzerbaycan'a da hâkim olarak, oğullarından en büyüğü Aga Muhammed'i⁸⁰ Âzerbaycan valiliğine tayin etti (1757). Aga Muhammed, Şiraz'da bulunan Kerim Zend'in üzerine yürüyen babasının başarısızlığa uğraması ve ardından 1759'da kendi adamları tarafından öldürülmesi üzerine rehin olarak Şiraz'a götürüldü. Bu durum 1779'da Kerim Zend'in ölümüne kadar devam etti. Bundan sonra kaçma fırsatı bularak Rey taraflarına gelen Aga Muhammed, önce kardeşleri, ardından Zendler ile mücadeleye girerek, bu mücadelede başarılı olmuş ve Tahran'ı merkez edinerek, burada tahta oturmuştur (1786). Zendler ile mücadele bundan sonra da devam etti. Zendlerin sonuncusu Lutf Ali 1794'te ele geçirilip, öldürüldü. Aynı yıl içinde, Âzerbaycan'a yürüyüp, bu bölgeye hakim olduğu gibi, Gürcü kralına da baş eğdirdi.

Aga Muhammed, ardından Horasan'a yürüdü. Horasan, Nadir'in ölümünden sonra karışıklıklar içine düşmüş, Nadir'in halefleri, Afganlılar ve Özbekler aralarında mücadeleye girişmişlerdi. Aga Muhammed Han, Meşhed'i ele geçirip, Nadir'in Hindistan'dan getirdiği hazineye sahip olduktan sonra, Buhara'ya yürümeye hazırlanırken, Rusların Tiflis'e asker gönderip, Bakü'yü işgal ettikleri haberini aldı. Bu yüzden Âzerbaycan'a yürüyüp, Erdebil'e geldiği sırada (1796), II. Katerina'nın ölümü yüzünden Rus ordusunun geri çekildiği öğrenildi. Bunu fırsat bilen Kacar hükümdarı Karabağ'a yürüyerek Şuşa'yı ele geçirdi. Fakat bu sırada hizmetindeki adamları tarafından öldürüldü (1797). Onun en büyük başarısı İran'da siyasî birliği yeniden kurmasıdır.

Kendisi Kacarların, Reşidüddin'in meşhur eserindeki, İlhanlılar devrinde yaşayan Kacar Noyan'ın soyundan geldiğine inanmakla birlikte, Nadir Şah gibi o da milli duygulara sahip bir hükümdardı.

Rıza Kulu Han-ı Hidayet, Kacar şahlarını, bu arada Aga Muhammed Şah'ı Hakan-ı Türk şeklinde zikreder.⁸¹ Yine aynı müverrih onu Afrasiyab nesebli, Cengiz hesebli, Selçuk hazımlı ve Timur gibi azimli olarak tarif eder.⁸² O, Türklüğü ile övünürken, Tanrının İran ve Turan, Rum, Rus, Çin ü Maçın, Hita ve Hotan ve Hindistan'ı Türk hanedanları arasında paylaştırdığını, Özbek Şahmurad Han'a yazdığı bir mektupta dile getiriyordu.⁸³

Çocuğu olmadığından, Aga Muhammed Şah'ın kardeşi Hüseyin Kulu Han'ın oğlu Baba Han (1797-1834) kendisine halef oldu. Bundan sonraki Kacar şahları, Feth Ali Şah diye tanınan⁸⁴ bu Baba Han'ın soyundan gelmişlerdir. Başlangıçta Horasan'daki oymak beylerini kendisine bağlayarak, saltanatını sağlamlaştıran Feth Ali Şah, İngiltere, Rusya ve Fransa'nın rekabet sahası haline gelen İran'da, bazen bunlardan birine, bazen de diğerine dayanmak suretiyle varlığı sürdürdü. Buna rağmen bu mücadeleden İngiltere ve Rusya kazançlı çıktılar. Nitekim 1801'de İngiltere ile İran arasında siyasî ve ticarî bir antlaşma imzalandı. Buna göre Feth Ali Şah, Afganlılara baskı yaparak, onların İngiliz hakimiyetindeki topraklara saldırmalarını önleyecek, buna karşılık İngilizler de İran

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

ordusuna gerekli silah ve teçhizatı sağlayacaklardı.

İran 1803 yılında, Rusya'dan bir süre önce işgal ettiği Gürcistan'dan çıkmasını istedi ise de, bu isteğinin reddi üzerine Rusya'ya savaş ilan etti. İran ordusu Ruslarla savaşta güç duruma düşünce, Feth Ali Şah, 1801 antlaşmasına dayanarak, İngilizlerden yardım istedi ise de (1805), onlar Napolyon'a karşı Ruslarla yaptıkları ittifak yüzünden olumlu cevap vermediler. Bu durumdan yararlanan Napolyon, İran'a İngiliz ve Ruslara karşı ittifak teklifinde bulunup, teçhizat sağlamayı vaadetti. Rus ilerleyişli karşısında bu teklifi kabul etmek zorunda kalan İran şahı, 1807'de Fransa ile anlaştı ki, buna göre İran İngilizlerle imzalanan 1801 antlaşmasını tanımayacağını, ilişkilerini keseceğini taahhüt ediyordu. Nitekim 1807'de General Gardane başkanlığındaki 70 kişilik bir askerî heyet İran'a geldi. Ancak çok geçmeden Napolyon'un Ruslarla, bir Rus-İran savaşı sırasında Fransa'nın İran'a yardım etmeyeceği hususunda anlaşması bu çalışmalarını durdurdu. İran'ın bu durumundan yararlanan Rusya ise, Nahcivan ve Erivan'ı kuşattı. Fransa ve Rusya'nın İran'da üstünlük kazanması İngiltere'yi yeniden harekete geçirmiş ve İran'a Ruslarla savaş için gerekli para yardımında bulunmayı ve İran ordusunu eğitmeyi teklif etmişlerdi. İngiltere ile yeniden anlaşan İran, Fransız askerî heyetini geri gönderdi. İngiltere ile İran ilişkilerinin iyice sıklaştığı ve yeni bir antlaşma aşamasına geldiği bir sırada İran ordusu Aras ırmağı kıyısında Ruslar tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı.

Yabancı uzmanların eğittiği İran ordusu Napolyon'un Moskova seferinden yararlanarak Ruslara karşı savaş açmış, fakat başarılı olamamıştı. 1813'te Rusya ile Gülistan Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalan İran, Karabağ, Şirvan, Şeki, Derbend ve Bakü hanlıkları topraklarını Rusya'ya bırakıyor (Daha önce 1804'te Gence Hanlığı'na Ruslar son vermişlerdi), Gürcistan ve Dağıstan üzerindeki iddialarından da vazgeçiyordu. Ayrıca Ruslar Hazar denizinde bazı haklar elde ediyorlardı.

Çar'ın bu anlaşma ile İran'daki İngiliz etkisini ortadan kaldırmayı hedeflediğini anlayan İngilizler, her türlü yardımda bulunmayı vaadederek, şahı Ruslarla yeni bir savaşa girmeye teşvik ettiler. 1814'te yeni İran-İngiltere antlaşmasına göre İran, Hindistan'a saldıracak olan bir ordunun İran'dan geçmesine engel olacak, kendi topraklarına yapılacak bir saldırıda İngiltere ile ortak hareket edecekti. İngiltere buna karşılık İran'a malî yardımda bulunup, ordusunun eğitimine de yardımcı olacaktı.

1826'da Rusya ile İran arasında savaş yeniden başladı. Başlangıçta İran ordusu bazı başarılar elde etti ise de, daha sonra Gence'de ağır bir yenilgiye uğradı. Kısa sürede Tebriz'e kadar ilerleyen Rusların, Tahran'a kadar gelmesinden endişelenen İngiltere, şahı barışa teşvik etti ve İran ile Rusya arasında Türkmençay Antlaşması imzalandı (1828). Antlaşmaya göre Rusya'ya savaş tazminatı ödenecek, Gülistan Antlaşması ile terk edilen hanlıklara ek olarak Erivan ve Nahcivan ile birlikte Taliş gibi verimli topraklar da Rusya'ya bırakılacaktı. Bu antlaşma İran'daki Rus-İngiliz rekabetini daha da şiddetlendirdi. Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları Feth Ali Şah devrinin acı olaylarıdır. Bu antlaşmalara göre İran yalnız bugünkü hudutlarına çekilmekle kalmamış, üstelik Rusya'dan başka hiçbir devletin Hazar denizinde savaş gemisi bulunduramayacağını taahhüt ettiği gibi, Rusya'ya İran'ın içişlerine karışma imkanı da vermiştir. Kuzeyden Rusya'nın, güneyden İngiltere'nin İran sınırlarına dayandığı ve bu iki devlet arasında mücadelelerin şiddetlendiği bir zamana rastlayan Kacarlar devrinde İran, dünya siyasî rekabetine sürüklendi ve bu rekabete sahne olup, bu durum daha sonra İngiltere'nin yerini Amerika'nın almasıyla, XX. yüzyılın son çeyreğine kadar devam etti.

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

Feth Ali Şah 1834'te öldü. Dönemi İran'ın Avrupa tarzı ıslahat hareketlerine sahne olması, yurtdışına öğrenci gönderilmesi ve matbaanın kurulması gibi yeniliklerden dolayı önem taşımaktadır.

Veliahd Abbas Mirza babasından önce öldüğünden, Feth Ali Şah'tan sonra yerini torunu Abbas Mirza'nın oğlu Muhammed Şah (1834-1848) aldı.⁸⁵ O, Kandahar üzerine yürüyüp, Afgan kabilelerine baş eğdirdi. Bu sefer sırasında onun yanında Rus subayları da bulunuyordu. Hindistan yolu için önemli olan Herat'ın İran tarafından ele geçirilmek istenmesi İngiltere ve Rusya'yı da ilgilendiriyordu. İngiltere sefer masrafını karşılayarak, İran'ı seferden vazgeçirmek istiyor, İran ise Rusların baskısı ile buna yanaşmak istemiyordu. İngiliz baskısı sonucu, İran Herat'tan çekildi. 1841'de Ruslara Hazar denizinin güneydoğusunda bir üs kurma izni verildi ve bu üs ileri de Rusların Türkistan'ın işgalinde kullanıldı.

Muhammed Şah devrinin en önemli iç meselesi 1844'te Şiraz tarafında yeni bir din yaymaya başlayan Ali Muhammed Bâb'ın ortaya çıkışıdır.⁸⁶ Kendisinin "beklenen imama açılan bâb (kapı)" olduğunu ilan eden Bâb taraflarının hareketi daha sonra Nâsireddin Şah devrinde silahlı ayaklanmaya dönüşecektir. Yarım yüzyıla yakın hüküm süren Nâsireddin Şah'ın (1848-1896) en önemli işi Bâb'ı öldürtüp, taraftarlarını ise Bağdat'a sürdürtmesidir.

1890'da bir İngiliz şirketine tütün imtiyazının verilmesi üzerine, din adamlarının muhalefeti ile imtiyazın iptal edilmesi olayı da İran tarihinin önemli olaylarından. Özellikle Cemaleddin-i Afganî'nin faaliyetleri sonucu Nâsireddin Şah bir fedâi tarafından öldürülmüş ve yerini oğlu Muzafferüddin Şah (1896-1907) almıştır. O, Avrupa seyahati sırasında İstanbul'a da uğrayarak, II. Abdülhamit ile de görüşmüştür. Yeni şah zayıf bir şahsiyet idi. İsrafını kontrol edemediği gibi, devamlı paraya ihtiyaç duyması, Ruslara İran ekonomisi üzerinde baskılarını artırma imkanı verdi ve İran'da Rus baskısı ve tehdidi gittikçe arttı.

1904'te Aynüddeve'nin başvezirliğe getirilmesi hiç de hoş karşılanmadı. Belçikalı gümrük memurlarının davranışlarından da başvezir sorumlu tutuluyordu. Ertesi yıl olaylar daha da tırmandı. Bâzı tüccar ve din adamı best (güvenlik kuvvetlerinin giremediği dinî, mukaddes bir yere sığınma) usulünü kullanarak, şahtan bazı isteklerde bulundular. Bunlar Aynüddeve'nin görevden alınması ve bir adalethâne kurulması idi. Bu sırada henüz Kanun-i Esasî söz konusu olmayıp, ertesi yıl söz konusu edildi. Şahın verdiği sözleri tutmaması üzerine şah aleyhtarları yeniden harekete geçerek, bu sefer İngiliz elçiliğinin tutumunu bahane ederek, yeniden best usulüne başvurdular. Artık Kanun-i Esasî'de istek olarak söz konusu olup 1906 yılı Ekim ayında Meclis toplanıp, 30 Aralık'ta şah Kanun-i Esasî'yi imzaladı ve böylelikle İran, meşrutî monarşiye geçti.

Kanun-i Esasî'yi imzalamasından bir hafta sonra Muzafferüddin Şah öldü (8 Ocak 1907) ve yerini oğlu Muhammed Ali Şah (1907-1909) aldı. Aynı yıl içinde İran'ı da yakından ilgilendiren Rus-İngiliz Antlaşması imzalandı. Buna göre İran, Rus ve İngiliz nüfuz bölgelerine ayrılıyor, arada tarafsız bir bölge bırakılıyordu. Bununla taraflar İran'daki nüfuz sahalarını belirliyor, aralarındaki sürtüşmeye son vermeyi amaçlıyorlardı. Lakin bu İran'da tepki ile karşılandı. Çünkü onlar bu antlaşmaya İran'ın sömürge haline getirilmesi için atılmış bir adım olarak görüyorlardı. Antlaşma başlıca şu sonuçları doğurdu:

1. Meşrutî idare taraftarı olan İngiltere, böylelikle İran'da kazandığı itibarını kaybetti,
2. İran, Rus-İngiliz ittifakına karşı Almanya'ya yaklaşmaya başladı,

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

3. Ruslar Kuzey İran'da serbestçe hareket etme imkanına kavuştular.

Bundan sonra şah ile meşrutiyet taraftarları arasındaki ilişkiler gittikçe sertleşti ve şah, meclisi kapatma teşebbüsünde bulundu. O bunu yaparken 1879'da kurulan, çoğunluğu Ruslardan oluşan İran-Kazak alayını kullandı. Üstelik İran'daki İngiliz ve Rus temsilcileri şahın düşürülmesi halinde müdahale tehdidinde bulundular. Bu destekten de güç alan şah, Tahran'da sıkı yönetim ilan edip (11 Haziran 1908), ardından Kazak alayı, meclisi topa tutup, Kazak alayı komutanı Liakhov, askerî diktatör olarak bir yıl Tahran'ı idare etti (23 Haziran 1908). Böylece İran'da I. Meşrutiyet sona ermiş oldu.

Buna karşılık din adamları ve meşrutiyet taraftarlarının gösterileri üzerine, meşrutiyet taraftarı güçler Tahran'a girdi. Muhammed Ali Şah tahttan feragat ederek (16 Temmuz 1909) Rusya'ya gitti ve yerine oğlu Ahmed, şah ilân edilip (1909-1925), bu hareket, 24 Aralık 1911'e kadar sürecektir olan II. Meşrutiyet'i başlattı. II. Meşrutiyet'in sona ermesinde özellikle Rus baskısı etkili olmuştur.

Bu tarihten I. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914'e kadar Ruslar, Kuzey İran'da, 1907 antlaşmasına dayanarak serbestçe hareket edip, muhaliflerini de yok etmeye çalıştılar. Üstelik siyasî bakımdan desteksiz kalan İran, büyük borçlar altına sokulup, çeşitli imtiyazlar vermek zorunda kaldı. I. Dünya Savaşı sırasında İran, tarafsızlığını ilan etmesine rağmen, Rus, İngiliz ve Osmanlı kuvvetleri burada faaliyet gösterdiler. Hattâ Osmanlı Devleti bir ara Tebriz'de kendilerine bağlı Kaçarlardan bir Mirza'yı vâli tâyin ettiler. 1917 yılında Bolşevik İhtilali'nin ardından Kuzey Âzerbaycan'da başlayan bağımsızlık hareketi, güneye de sıçradı. Bu güneydeki hareketin başında İstanbul'u görmüş ve milli hareket sırasında kuzeyde Bakü'de bulunmuş olan Şeyh Muhammed-i Hıyâbâni bulunuyordu. O, 1920 yılı sonlarında Tebriz'de "Azadistan" Cumhuriyeti'ni ilanı ile Türkçe eğitim ve neşriyate başladı. Bu sırada Tahran'da henüz Harbiye Bakanı olan Rıza Han (sonra şah), bu milli hareketi ortadan kaldırmak düşüncesi ile Tebriz'e ordu gönderip, 1921 yılı Eylülünde Hıyabâni'yi yakalayıp, idam ettirdi. Hükümetin üyeleri ise öldürüldü veya sürüldüler. 9 aylık hakimiyeti sırasında o Tebriz'de bir yüksek okul açmış, Türkiye ve Kuzey Âzerbaycan'dan öğretmenler getirtmiş, yine Tebriz'de tiyatro ve kütüphane binaları tesis etmiştir.⁸⁷

1908'den itibaren İran petroleri büyük önem kazanmıştı. İran savaştan her bakımdan perişan olarak çıktı. Hazine bomboştur ve ülkede otorite diye bir şey kalmamıştı. 1919'daki İran-İngiliz Antlaşması buna bir çare olarak ileri sürülmüş ise de, İranlılar bu antlaşmayı, ülkeyi İran'ı İngiliz himayesine sokma teşebbüsü olarak görüp, kabul etmediler.

Rusya'daki Bolşevik İhtilali sloganları ile başlangıçta bir umut olarak görüldü ve 21 Şubat 1921'deki Sovyet-İran Antlaşması'nda bu umutlar kendini gösterdi. Zira antlaşma Çarlık idaresinin emperyalist siyasetine karşı çıkıyor, daha önceki antlaşmaları fesh ediyor, pek çok imtiyazı da kaldırıyordu. Buna karşılık Sovyetler, İran'ı, Asya'da Marksizmi hâkim kılmak için anahtar ülke olarak görüyorlardı. Bu bakımdan Sovyetler Gilân'daki Cengeli hareketini destekleyerek, Gilân Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuş, aynı zamanda "Hizb-i Kominist-i İran" adlı parti ortaya çıkmıştı.

Savaş sonrası İran'da İngiltere'nin çok küçük askerî gücü bulunuyordu. Bolşevik tehlikesine karşı bu küçük askerî güç ile bir iş ise görmek mümkün değildi. Bu bakımdan İran'da, İngiltere denetiminde bir idare kurulması siyaseti geliştirildi. Böylelikle İran aynı zamanda kendine yeterli hale getirilecekti. İran'daki İngiliz komutanı İronside, Rus Kazak

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

alayını bu amaçla kullanmayı düşündü.

Esasen ihtilalden sonra Kazak alayının masrafları da İngilizler tarafından karşılanıyordu. Ironside, alayın komutanını değiştirerek, ilk defa İran asıllı Rıza Han'ı birliğin başına getirtti ve bundan sonra Rıza Han'ı, İngilizlerden sonra ülkeyi yönetecek kimse olarak hazırlamaya başladı. Ironside, Rıza Han ile bir görüşme sırasında, bir darbeye giriştiği takdirde karşı çıkmayacağı, ancak Ahmed Şah'ı tahttan indirmemesi gerektiğini ifade etmişti (Şubat 1921).⁸⁸ Ardından Rıza Han Kazak alayı ile Tahran'a girerek (21 Şubat) kendisini Silahlı Kuvvetler Komutanı ve Harbiye Bakanı ilan etti. Yeni Tahran hükümeti birden dönüş yaparak, 5 gün sonra (26 Şubat), İngiliz-İran Antlaşması'nı tanımadığını ilan etti. Hemen aynı gün Moskova'daki İran temsilcisini de Sovyet Rusya ile bir antlaşma imzalamakla görevlendirdi. Böylelikle İran Rusya'ya karşı İngiliz korumasından, İngiltere'ye karşı Rus korumasına geçiyordu. Bu olaylar Rusya'nın Afganistan ve bir ay önce de Ankara hükümeti ile imzaladığı antlaşmanın hemen ardından gelmişti. İngiltere'nin 140 yıldır Rusya ile çekiştiği 3 ülkenin -Türkiye, İran ve Afganistan- yeni liderleri dış politikada ilk iş olarak Bolşevikler ile antlaşma imzalamışlardı.

Rıza Han başlangıçta Monarşiye son vererek, Cumhuriyeti kurmayı düşünüyordu.⁸⁹ Esasen durum da buna uygundu. Çünkü Kacar şahlarında bir hoşnutsuzluk mevcuttu. Lakin o, bir süre sonra dönüş yaptı ve ardından şahlığını ilan etmesiyle (Ekim 1925) ⁹⁰ İran'da Pehlevî hanedanı işbaşına geldi.

Kacarlar devrinde İran'da, Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi, fikrî ve edebî bir gelişme görülüyor. Avrupa medeniyeti ile temas gerek doğrudan, gerek Osmanlı Devleti ve Rusya tesiri ile bu devirde başladı. Avrupa'daki büyük devletlerde elçilikler kuruldu. 1812 yılında Abbas Mirza tarafından Tebriz'de ilk matbaa açıldı. 1811 yılında ilk defa Avrupa'ya iki öğrenci gönderilmişti ve bunu daha sonraları diğerleri takip etti. Bunlar mühendislik, tıp, topçuluk gibi çeşitli dallarda öğrenim görmüşlerdi. Bunlardan Oxford'da tahsil görmüş olan Muhammed Salih, dil alanında eğitim gördüğü gibi felsefe, tarih, Latince ve Fransızca da okumuştur. Bu çalışmaların yanı sıra matbaa teknikleri ile de ilgilenmiş ve dönüşünde Tebriz'de bir matbaa kurarak, ilk gazetenin basımını da Tahran'da gerçekleştirmişti (1835). O, ayrıca İngiltere'nin politik rejimi, meclisi ile de ilgilenmişti.

Abbas Mirza'nın Londra'ya ilk öğrencileri gönderdiği 1811 yılından, ilk Avrupaî politeknik okulu ile Darü'l-Fünun'un İran'da kurulduğu 1853'e kadar, 29 öğrenci yurtdışında öğrenim gördü. Bu okullara Fransa, Avusturya ve İtalya'dan öğretmenler getirilip, tıp, madencilik, mühendislik ve askerlik ile ilgili bölümler kuruldu. İlk yılında yüz öğrenci kabul edildi ve devlet adamlarının çoğu buradan mezun oldu.

Abbas Mirza tarafından başlatılan İran'da yenileşme hareketleri, Emir-i Kebir, Nasıreddin Şah ve Mirza Hüseyin Han Sipehsalar tarafından devam ettirildi. 50 yıla yakın hüküm süren Nasıreddin Şah'ın Avrupa'ya yapmış olduğu üç seyahat, İran'da yeni ufukların açılması bakımından çok önemli oldu. XIX. yüzyılın ikinci yarısında modernleşmeyi derinden etkileyen ve sosyo-politik yapıyı eleştiren sesler yükselmeye başladı. Bu tür edebiyatın en tanınmış yazarı Malkom Han (1833-1908) idi. Ömrünün elli yılını yurtdışında geçirmiş, pek çok görev üslenmiş, yazılar yazmıştı. Yazılarının ana konusu Batı medeniyetinin benimsenmesi, hukuk alanında reform ve hürriyetlerin garanti altına alınması idi. onun fikirleri, XX. yüzyıl başlarında Meşrutiyet ve Anayasa hareketleri ile ürünlerini vermiş oldu.

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

Kacarlar, bir Türk kabilesine mensup olduklarından, saray ve orduda Türkçe eski yerini korudu. Kacar hükümdarları anadilleri olan Türkçe ile eserler yazılmasını da teşvik ettiler. Bundan dolayı Kacar hükümdar ve mirzaları adına Türkçe eserler yazıldı. Fakat şiir alanında Türkçe yazılanların çoğu, dinî günlerde ve Muharrem ayında okunmak üzere kaleme alınmış olup, konu ve sanat bakımından zayıf idiler. Böylelikle bu devirde Türkler edebî bir yenilik getiremeyerek, çoğu basit eserler ile yetindiler. XX. yüzyıl başlarında ilk meşrutiyet hareketlerinde bazı şairler, bu yeni ideolojiyi terennüm eden şiirler yazmışlar ise de bu cereyan oldukça sınırlı kalmıştır.

Pehlevîler (1925-1979)

Rıza Şah başta hukuk olmak üzere pek çok alanda düzenlemelere girişti. Ancak bir süre sonra, 1909 yılında kurulan İngiliz-İran petrol şirketi ile anlaşmazlık baş gösterdi ve anlaşmazlık nihayet krize ve 1951 yılında şirketin millileştirilmesine kadar gitti. Rıza Şah zamanında İran, Afganistan ve Irak ile olan hudut anlaşmazlıklarını çözümlendiği gibi, Türkiye ile de iyi ilişkiler kurdu ve bunun sonucu Şah, Türkiye'yi ziyaret ettiği gibi (Haziran 1934),⁹¹ 1937 yılında 4 ülke arasında Sadâbâd Paktı imzalandı. Ancak onun içte düzeni sağlaması için uzun süre mücadele etmesi gerekmişti. İç meselelerin çözümlenmesi işi beraberinde hürriyetlerin kısılmasını, gücün gittikçe şahın elinde toplanmasını getirmişti. Siyasî partiler yavaş yavaş ortadan kalkmış, kabileleri sindirmek için insafsızca uygulamalara girişilmişti.

Rıza Şah devrinin müfrit Fars milliyetçiliğine dayanan idaresi İran Türkleri arasında Türkçenin edebî bir dil olarak okullarda ve basımda kullanılmasını kesinlikle yasaklamış olduğu gibi, "şimdiki Âzerbaycanlıların ve İran'daki Türklerin aslında Arî kökenli olup, eski Medlerin kalıntısı oldukları, daha sonra onların Selçuklular ve Moğolların zoru ile Farsça olan dillerinden zorla döndürüldükleri, onlara Türkçe vaktiyle nasıl zorla öğretilmişse şimdi Farsça da zorla öğretilmelidir" görüşü, bir devlet ideolojisi haline getirildi.

Bunun sonucu olarak okullarda olduğu gibi, camilerde Türkçe vaaz etmek ve mersiye okumak yasaklandı. Rıza Han başlangıçtan beri uzak dış güçlerin desteğini sağlamayı düşünüyordu. Böylece hem Rus ve İngiliz nüfuzu azalacak, hem de iktisadî destek sağlanacaktı. Almanya'da Nazilerin işbaşına gelmesiyle iki ülke arasında gelişen ilişkiler sonucu Almanya, İran'da Rusya ve İngiltere için büyük bir tehlike halini aldı. Rıza Şah'ın Alman yanlısı tutumu nihayet Rusya ile İngiltere'yi İran'ı işgale götürdü (25 Ağustos 1941). Rıza Şah tahttan indirilip yerini oğlu Muhammed Rıza Pehlevî aldı. Müttefikler savaşın sona ermesinden 6 ay sonra askerlerini İran'dan çekmeyi kararlaştırdıkları halde, Sovyetler işgal ettikleri bölgelerde Tudeh Partisi'ni güçlendirip, Türkler ve Kürtleri ayaklandırma çabasına girdiler. Âzerbaycan'da Cafer Pişeverî'nin kurduğu Demokrat Parti, 4 Kasım 1945'te duruma hâkim oldu ve Âzerbaycan Cumhuriyeti muhtariyetini ilan etti. Demokrat Partisi programı gereği okullarda eğitim Türkçe yapılıyor, resmî dil Türkçe oluyor, bankalar millileştiriliyor, milli bir ordu kuruluyordu. Lakin bu hükümet pek uzun ömürlü olmadı. Amerika destekli İran ordusu tarafından Âzerbaycan hükümetinin varlığına son verildi (12 Aralık 1946). Pişeverî, Bakü'ye kaçarak, daha sonra bir trafik kazasında öldüğü açıklandı.⁹²

Öte yandan 1942'de kurulup kendisinin işçi, köylü ve aydın demokratların birliğine dayanan bir kitle teşkilatı olarak tarif eden, eski İran Komünist Partisi'nin devamı olan Tudeh (kitle) Partisi etkili bir güç halini aldı. Yine aynı yıllarda İran milliyetçileri, artık 65 yaşında olan ve vaktiyle Rıza Şah'ın politikasına muhalefeti yüzünden uzun zamandır

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

gözetim altında yaşayan Dr. Musaddık'ı yeni bir lider olarak gördüler. Onun arkasındaki iki itici güç yabancı düşmanlığı ile Pehlevîlerden nefret duygusu idi. Yabancı düşmanlığı, petrolün millileştirilmesi gibi konulardaki konuşma ve çabaları onu Başbakanlığa taşıdı (28 Nisan 1954). Musaddık Başbakan olunca İran petrollerinin millileştirilmesini öngören bir kanunu meclisten geçirdiği gibi, kanun şah tarafından da onaylandı. 1952 seçimlerinden de başarı ile çıkan Musaddık, 1953 yılı Şubat ayında şahı tahttan feragata zorladı ve şah bu isteği kabul etmek zorunda kaldı. Roma'ya kaçan şah, bir süre sonra Amerika Birleşik Devletleri destekli general Zahidî'nin başarılı darbesi ile (19 Ağustos 1953) geri döndü ve bundan sonra Amerika Birleşik Devletleri İran'da büyük bir güç sahibi oldu. Musaddık'ın ardından Tudeh de ezildi.

Musaddık sonrası devre, Musaddık'ın yıkıldığı 1953'den Humeynî'nin önderliğindeki 1963 yılındaki ayaklanmaya kadar süren devre ve 1963 ayaklanmasından 1979'a kadar devam eden devre olmak üzere ikiye ayrılır. Bu süreç yepyeni kişileri, güçleri devreye sokmuş, eskileri ise yapı olarak değişikliğe uğratmıştır. Ancak İran'daki iktidar mücadelesinin unsurları esas olarak bu süreç içinde biçimlenerek 1979'a gelmiştir. 1963 ayaklanmasının tarihî sonucu, İslâmcı akım ve örgütlerin rejim karşıtı muhalefetin başına geçmesi olmuştur. Bundan sonra şaha karşı muhalefet İslâmcı güçlerin eline geçmiş, Musaddık hareketi tesirini kaybetmiş, din adamları güç kazanmış ve nihayet 1979 yılında Pehlevî hanedanı sona ermiştir.

1925 yılında Pehlevîlerin iktidara gelmesiyle Türk asıllı hanedan devri sona ermekle birlikte, İran'da Türklerin idaredeki yer ve rolleri değişmedi. İran'daki, özellikle Meşrutiyet hareketlerinden başlayarak bütün siyasî faaliyetlerde olduğu gibi, İslâm devrimine önderlik edenlerin önemli bir kısmını oluşturan Türkler yeni yönetimin idareci kadrosunda da yerlerini aldılar.⁹³ İhtilalin ardından başta Başbakanlık olmak üzere pek çok görev üstlendiler. Bu yıllar için birkaç isim vermekle yetinelim: Rıza Şah Pehlevî'nin hanımı Kraliçe Farah, şahın son Genel Kurmay Başkanı Karabağî, başbakanlardan Emir Abbas Hureyda, son Kültür Bakanı Emin Riyahî, ihtilali müteâkip Cumhurbaşkanı ve Silahlı

Kuvvetler Komutanı Beni Sadr, Başbakan Mehdi Bazergân, Âyetullah Şeriatmedarî, Âyetullah Mukaddem Meragaî, Dışişleri Bakanı Musavî, Savunma Bakanı Fahurî, Milli Petrol Şirketi Başkanı Hasan Nezih, Merkez Bankası Governörü Novberî ve yardımcısı Azamet, bir ara hükümet sözcüsü ve Haberleşme Bakanı olan Behzat Nebevî⁹⁴ ve nihayet bugün dinî lider olan Ali Hamaney.

Prof. Dr. İsmail AKA

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 6 Sayfa: 839-860

Dipnotlar :

1. Faruk Sümer, Karakoyunlular, Ankara 1967, I, s. 34.
2. Bu oymaklar için bk. Karakoyunlular, I, 19 v. dv.
3. Bu Karakoyunlu Begî'nin faaliyetleri için bk. Karakoyunlular, I, s. 54-115.
4. Bu seferler için bk. İsmail Aka, "Şahruh'un Karakoyunlular Üzerine Seferleri", Tarih İncelemeleri Dergisi (1989), IV, s. 1-20.
5. Bu Karakoyunlu Bey'i için bk. Karakoyunlular, I, s. 116-143.

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

6. Onun hakkında bk. İsmail Aka, İran'da Türkmen Hâkimiyeti, TTK, Ankara 2001, s. 32-71; M. H. Yınanç, İA, Cihanşah maddesi.
7. Onlar için bk. V. Minorsky, "The Qara-Qoyunlu and Qutbshahs", BSOAS, (1955), XVII, s. 50-73.
8. Bu imaret için bk. Hac Hüseyin-i Nahcivanî, "Mescid-i Kebûd-i Tebriz yâ İmâret-i Muzafferîye", Çihil Makale Tebriz, 1343 h. ş., s. 1-10.
9. V. Minorsky, "Karakoyunlu Cihanşah ve Şiirleri", çev. Mine Erol, Selçuklu Araştırmaları Dergisi (1971), II, s. 153-180. Onun şair Câmî ile mektuplaştığı, Divân'ını Câmî'ye gönderdiğini biliyoruz, bk. Nâmehâ ve Münşeât-ı Câmî, yay. Esam al-Din Urunbayef-Asvar Rahmanof, Tahran 1378 h. ş., s. 271.
10. K. Sanjian, Colophons of Armenian Manuscript 1301-1480, Cambridge 1969, s. 264.
11. Behçetü't-Tevârih, çev. Çiftçioğlu Nihal Atsız, Türkiye Yayınevi, İstanbul (tarihsiz), s. 51.
12. M. H. Yınanç, "Akkoyunlular", İA, I, s. 251.
13. Bu boy ve oymaklar için bk. J. E. Woods, Akkoyunlular, çev. Sibel Özbudun, İstanbul 1993, s. 325 v. dv.
14. Ö. Lütfi Barkan, "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdar Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar", Tarih Vesikaları (1941), I-II, s. 91-106.
15. Walter Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, çev. Tevfik Bıyıkloğlu, TTK., Ankara 1948, s. 98 v. dv. Onun şair Câmî ile mektuplaşması hususunda da bk. Nâmehâ ve Münşeât-ı Câmî, s. 239.
16. Faruk Sümer, Oğuzlar, İstanbul 1980, 148-49, 168; Türk Dünyası Kültür Atlası, I, s. 311
17. Mesela bk. İ. H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, TTK., Ankara 1969, resim 49; F. Sümer, Oğuzlar, s. 149.
18. Bunlardan bazıları için bk. Türk Dünyası Kültür Atlası, I, s. 311; F. Sümer, "Akkoyunlular", TDVİA, II, s. 274. Merhum M. H. Yınanç ("Akkoyunlular", İA, I, s. 260) ve büyük bir ihtimalle ondan naklen hocam Faruk Sümer (Oğuzlar, s. 149; Akkoyunlular, s. 272) Hasan Bey'in Kur'an-ı Kerim'i Türkçeye tecüme ettirerek huzurunda okuttuğunun kaynaklarda zikredildiğini yazıyorlar ise de, ben şimdiye kadar bu kayda rastlayamadım. Buna karşılık Mevlâna'nın Mesnevî'si ile Aşık Paşa'nın Türkçe Garibnâme'sini okuyordu (Kitâb-ı Diyarbekriyye, s. 416).
19. Ahmed-i Kesrevî, Şeyh Safi ve Tebâreş, Tahran 1323 h. ş., s. 48.
20. Hamdullah-ı Müstevfî, Nusretü'l-Kulûb, yay. Muhammed Debir-i Siyakî, Tahran 1336 h. ş., s. 92; T. Yazıcı, "Safevîler", İA, X, s. 53.
21. Onun hakkında bk. M. H. Yınanç, "Cüneyd", İA, III, s. 242; T. Yazıcı, "Cüneyd-i Safevî", TDV İslâm Ansiklopedisi, VIII, 123; Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 14 v. dv.
22. O ve faaliyetleri için bk. Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 62 v. dv.
23. F. Sümer, Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişiminde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara 1976, s. 18; Selâhaddin Tansel, Sultan II. Bayezid'in Siyasî Hayatı, İstanbul 1966, s. 236. Osmanlı kaynaklarındaki "Türkler terk edip diyarların. Sattılar yok bahaya davarların" ve "Başına tâc aldı çıktı ol pelid-İtti bi-idrak Etraki kendine mürid" gibi beytler göç olayını güzel bir biçimde ifade etmektedir.
24. Ayaklanma için bk. Çağatay Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?", Tarih Dergisi (1954), VI/9, s. 61 v. dv.
25. Ç. Uluçay, 73 nr. s. 26; F. Sümer, Safevî Devleti, s. 34.
26. Bekir Kütükoğlu, Osmanlı İran Siyasî Münasebetleri, İstanbul 1993, s. 8 v. dv.; F. Sümer, Safevî Devleti, s. 36, 79-80. Bunlarla ilgili belgeler için bk. Ahmed Refik, XVI. Asırda Râfızîlik ve Bektaşîlik, İstanbul 1932.
27. S. Tansel, II. Bayezid, s. 237.
28. Sefer ve savaş için bk. S. Tansel, Yavuz Sultan Selim, Ankara 1963, s. 31 v. dv.; M. Ş. Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Selim'in İran Seferi", Tarih Dergisi, (1968), 22, s. 49-78.
29. Onun hakkında bk. Bekir Kütükoğlu, "Tahmasp I", İA, XI, s. 637-647.

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

30. Tahmasb zamanındaki oymak mücadeleleri için bk. F. Sümer, Safevî Devleti, s. 57 v. dv.
31. Onun hakkında bk. İsmet Parmaksızoğlu, "Ulama Paşa", Türk Ansiklopedisi, XXXII.
32. Sefer için bk. Tayyib Gökbilgin, "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhâtı", Belleten, (1957), 83, s. 449-482.
33. Antlaşma için bk. İlhan Şahin-Feridun Emecen, "Amasya Antlaşması", TDV İslâm Ansiklopedisi, III.
34. Bununla ilgili olarak bk. Şerafettin Turan, Kanunî'nin Oğlu Şehzade Bâyezid Vak'ası, Ankara 1961.
35. "Tahmasb I", İA, s. 646; F. Sümer, Safevî Devleti, s. 111.
36. İskender Bey-i Turkmân, Târih-i Âlem-ârâ-yi Abbasî, yay. İrec-i Afşar, Tahran 1334 h. ş., I, s. 138-140.
37. Bu devir olayları için bk. B. Kütükoğlu, Osmanlı İnan Siyasî Münasebetleri, s. 14 v. dv.; F. Sümer, Safevî Devleti, s. 110 v. dv.
38. Bu olaylar ve bu devirdeki İnan savaşları için bk. B. Kütükoğlu, Osmanlı-İnan, s. 23 v. dv.; F. Sümer, Safevî, s. 121 v. dv.; H. R. Roemer, Der Niedergang Irans nach dem Tode Ismails des Grausamen, Würzburg 1939; H. R. Roemer, "The Safavid Period", CHIR, VI, s. 253 v. dv.
39. Şah Abbas devri, İnanlı Tarihçi Nasrullah Felsefî tarafından ayrıntılı bir biçimde 4 ciltlik bir eserde ele alınmıştır. (Zindegânî-i Şah Abbas-ı Evvel), Tahran 1344-47 h. ş., ayrıca bk. H. R. Roemer, "The Safavid Period", CHIR, VI, s. 262 v. dv.; F. Sümer, "Abbas I", TDV İslâm Ansiklopedisi, I.
40. H. R. Roemer, "The Safavid Period", CHIR, VI, s. 265; F. Sümer, Safevî Devleti, s. 148.
41. F. Sümer, Safevî Devleti, s. 149.
42. Mesela Rumlu oymağından Muhammed Bey 1601 ve 1612 yıllarında iki defa İstanbul'a gönderildiği gibi (Tarih-i Âlem-ârâ-yi Abbasî, II, s. 789, 823, 827, 848), yine Rumlu'dan Deniz Bey, Abbas tarafından İspanya kralına gönderilmişti (aynı eser, II, s. 862).
43. Bk. Âlem-ârâ-yi Abbasî, dizin: Tacik; bu böyle olmakla birlikte kaynaklarda da yer aldığı gibi Safevî devrindeki Türk unsuru, yerlilere eski geleneğe uyarak daha ziyade Tat demekte idiler (F. Sümer, Safevî Devleti, s. 150).
44. Âlem-ârâ-yi Abbasî, I, s. 233.
45. A.g.e., I, s. 234.
46. A.g.e., I, s. 237.
47. A.g.e., I, s. 236.
48. A.g.e., I, s. 369.
49. A.g.e., I, s. 369.
50. Örnek vermek gerekirse, kaynaklarda şu gibi adlar görülüyor: Ağaçtan Pirî, Ağam Verdi Bey, Ağzıvar Sultan, Arslan Bey, Atmaca Bey, Aygut Sultan, Badıncan Sultan, Bayram Han, Budak Bey, Bulgar Halife, Çekirge Sultan, Deniz Bey, Enük Oğlu, Kan-Kara Sultan, Karınca Sultan, Kılıç Han, Köpek Sultan, Kudurmuş Sultan, Mercimek Sultan, Nohud Sultan, Ulama Han, Uluğ Han Bey, Ürkmez Sultan.
51. Şahların İsfahan'daki sarayı da Âli Kapu diye adlandırılıyordu ve bugünde böyledir.
52. Bazı örnekler için bk. F. Sümer, Safevî Devleti, s. 151; F. Köprülü, "Âzerî", İA, II, s. 134. Şah Safi'nin Avusturya imparatoru Ferdinand'a ve Şah Hüseyin'in Lehistan kralı Frederich Ogüst'e yazdıkları Türkçe mektuplar için bk. Fekete Layoş, "İnan Şahlarının İki Türkçe Mektubu", Türkiyat Mecmuası, (1935), V, s. 269-274.
53. F. Köprülü, "Âzerî", İA, II, s. 134-137.
54. İstanbul musâlahası olarak bilinen bu barış için bk. B. Kütükoğlu, Osmanlı-İnan, s. 197.
55. Bu olaylar için bk. B. Kütükoğlu, Osmanlı-İnan, s. 259 v. dv.
56. A.g.e., s. 278.
57. "Hıristiyanların en büyük düşmanı Türkleri yalnız mağlup etmeyi değil, şarkın katolikliği kabul

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

- edeceğini” de ümit eden Papa ve Hıristiyan devletler nezdindeki teşebbüsleri için bk. a.g.e., s. 249 v. dv.
58. Târih-i Âlem-ârâ-yi Abbasî, II, s. 648. onlardan Bey olarak Halil Sultan'dan söz ediliyor (a.g.e., II, s.1087).
59. F. Sümer, Safevî Devleti, 199. onlar hakkında bk. Ferruh İtimad-ı Mukaddem, Hânedân-ı Mukaddem, Tahran 1349 h. ş. Onlara mensup bulunan Mukaddem Meragaî, çoğunluğunu Âzerbaycan Türklerinin oluşturduğu Müslüman Halkın Cumhuriyeti Partisi'nin faal temsilcisi ve milletvekili idi.
60. Târih-i Âlem-ârâ-yi Abbasî, II, s. 1085.
61. F. Sümer, Safevî Devleti, s. 154. Ancak onların çoğu bir süre sonra af çıkarılınca dönmüşlerdir.
62. Târih-i Âlem-ârâ-yi Abbasî, II, s. 1084 v. dv.
63. Onun devri için H. R. Roemer, “The Safavid Period”, s. 278-288.
64. Sefer için bk. İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara 1995, III/1, s. 194 v. dv.
65. Sefer için bk. a.g.e., s. 199 v. dv.
66. A.g.e., s. 205.
67. Onun devri için bk. F. Sümer, “Abbas II”, TDV. İslâm Ansiklopedisi, I, s. 19-20; H. R. Roemer, “The Safavid Period”, s. 288-304.
68. Onun devri için bk. H. R. Roemer, “The Safavid Period”, s. 304-310. O, resim ve minyatür sanatına ilgi duyuyordu. Ali Kulu Cebbedâr, Muhammed Zaman ve Muin Musavvir onun himayesine mazhar olmuşlardı. Chardin ve Tavernier onun zamanındaki İran ve özellikle İsfahan hakkında ayrıntılı bilgi verirler.
69. H. R. Roemer, “The Safavid Period”, s. 310-324; “Hüseyin”, İA, VI/1, s. 643-645; Ahmet Taşağıl, “Hüseyin Mirza”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XIX, s. 1-2.
70. İradesi zayıf, eğlenceye düşkünlüğüyle tanınan Tahmasb bundan sonraki ömrünü ibadet ile geçirmek üzere Meşhed'e gönderilmiş, daha sonra ise öldürülüp (Şubat 1740) burada gömülmüştür. Onun için bk. B. Kütükoğlu, “Tahmasb II”, İA, XI, s. 648-650.
71. Safevîlerin bu son devirleri için bk. H. R. Roemer, “The Safavid Period”, s. 324 v. dv.
72. Bu hususta bk. F. Köprülü, “Âzerî”, İA, II, s. 133.
73. Huzistan Afşarları için bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 260 v. dv.
74. Kûh Giluye Afşarları için bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 286 v. dv.
75. V. Minorsky, “Nadir”, İA., IX, s. 25.
76. İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, IV/1, s. 231-233.
77. A.g.e., s. 307 v. dv.
78. Muhammed Kâzım, Nâme-i Âlem-ârây-ı Nâdirî, Moskova 1966, III, s. 250b.
79. Nâdir Şah'ın öldürülmesinden sonraki durum için bk. İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, IV/1, s. 310 v. dv.; F. Sümer, “Afşarlılar”, TDV İslâm Ansiklopedisi, IV, s. 165-166.
80. Onun hakkında bk. F. Sümer, “Ağa Muhammed Şah”, TDV İslâm Ansiklopedisi, I, s. 455-456.
81. Mülhakât-ı Tarih-i Ravzatu's-Safa-yi Nasırî, Tahran 1339 h. ş., IX, s. 31, 32, 35, 36, 37, 40, 45, 304, 326, 382, 523, 568.
82. A.g.e., s. 211.
83. A.g.e., s. 283.
84. Onun hakkında bk. T. Yazıcı, “Feth Ali Şah”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XII, s. 451-52.
85. Onun zamanı için bk. Gavin R. G. Hambly, “Iran During the Reigns of Fath Ali Shah and Muhammad Shah”, CHIR, VII, s. 144-155.
86. Bahaîlik hakkında bk. E. Ruhi Fıçlalı, Babîlik ve Bahaîlik, Ankara 1994; “Bahaîlik”, TDV İslâm

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

Ansiklopedisi, IV, s. 464-468.

87. Hıyabanî ve Azadistan Cumhuriyeti için bk. Ali Azerî, Âzâdistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hıyâbânî, Haz. Seyfettin Altaylı, Ankara (tarihsiz); Ahmed Kesrevî, Tarih-i Hicdeh Sâle-i Âzerbaycan, Tahran 1340 h. ş., s. 869-900.
88. Rıza Han bu teklifi kabul etmiş, ancak daha sonra Ahmed Şah'ı tahttan indirerek kendisini şah ilan etmiştir.
89. Bu hususta Türkiye Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal'ın anıları ilgi çekici kayıtlar ihtiva etmektedir (M. Ş. Esendal, Tahran Anıları, Bilgi yayınları, Ankara 1999, s. 10, 23, 26, 42-49. Esendal, Rıza Han'ın kendisi ile Türkçe konuştuğunu da kaydediyor (s. 18).
90. Tahran Anıları, 54: "Kendisinin âyan ve zâdegân ve molla güruhundan sakınma mecburiyetinde olduğunu, bunun için bu defa Cumhuriyet ilanına teşebbüs etmeyeceğini söyledi ve kendi şahlığının Kâcar Şahlığı gibi olmayacağını da ilave etti"; s. 74: "Ben Cumhuriyet ilan edememiş isem bu fikrimde teceddüdâtı unuttuğumdan değil, fakat Cumhuriyet ilanının çetin olduğundandır"; s. 86: "kendisinin Cumhuriyet ilan edememesinin bizim üzerimizde bir suîtesir hasil ettiğini zannederek, burası Türkiye değil, burada bu köpek oğlu halk Sefaretlerin yollarını öğrenmişler, burada top atmakla Cumhuriyet ilan olunmaz dedi".
91. Bu ziyaret ile ilgili belgeler için bk. Bilal Şimşir, Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları, Ankara 2001, II, s. 478 v. dv.
92. Tahran yanlısı olarak yazılmış olmakla birlikte Âzerbaycan Cumhuriyeti ve Cafer Pişeverî hakkında bk. Fedayi-i Alevî, Pişeverî Kist?, Tahran 1325 h. ş.; Necefkulu Pisyan, Merg bûd, bazgeşt hem bûd (Tarihçe-i Fırkai Demokrat-ı Âzerbaycan), Tahran 1328 h. ş. Âzerbaycan Cumhuriyeti'nin sona erdiği bu tarih Pehlevîler devrinde Zafer bayramı (Ordu günü) olarak kutlanıyordu.
93. Turgut Tülümen, İran Devrimi Hatıraları, İstanbul 1998, s. 81: ". İran'ın geleceğinin Âzerîlerin alacağı tutuma ve Türkiye'nin Âzerîlere karşı izleyeceği politikaya bağlı gözüktüğü söylenebilirdi. İhtilale öncülük edenlerin önemli bir bölümünü oluşturan Âzerîler, ihtilalin yönetici kadrosunda da yerlerini almıştı. Başta Başbakan olmak üzere, pek çok kilit mevkide karşımıza çıkıyor ve icap ettiğinde Türkçe konuşmaktan çekinmiyorlardı."
94. Tansuğ Bleda, Maskeli Balo, İstanbul 2000, 110: "Nezaket ziyaretleri arasında görüştüğüm çok kişi Türk asıllı çıkıyordu. Hükümet sözcüsü Haberleşme Bakanı Behzat Nabavî de bunlardan biriydi. Devamlı beline sokup çıkardığı tabancası nedeniyle kendisi ile konuşmak biraz güç oluyordu ama lâf arasında, "Batılılar ve Siyonistler ilişkilerimizi bozmak için "Türkiye İran'ı istilâ edecek sözleri çıkarıyorlar. Buna ne hacet biz zaten İran'da iktidarız" demesi özellikle dikkatimi çekmişti". 1978-1983 yılları arasında Tahran'da görev yapan bu iki büyükelçinin hatıralarında bu gibi pek çok kayda rastlanmaktadır.

Kaynaklar :

- Ahmed-i Kesrevî, Şeyh Safi ve Tebâreş, Tahran 1323 h. ş.
- Ahmed Kesrevî, Tarih-i Hicdeh Sâle-i Âzerbaycan, Tahran 1340 h. ş.
- Ahmed Refik, XVI. Asırda Râfızılık ve Bektaşılık, İstanbul 1932.
- Aka, İsmail, Mirza Şahrüh ve Zamanı, TTK., Ankara 1994.
- Aka, İsmail, İran'da Türkmen Hâkimiyeti, TTK, Ankara 2001.
- Aka, İsmail, "Şahrüh'un Karakoyunlular Üzerine Seferleri", Tarih İncelemeleri Dergisi (1989), IV, 1-20.
- Aka, İsmail, "Akkoyunlular, Karakoyunlular", Türk Dünyası Kültür Atlası, I, İstanbul 1997, 307-321.
- Azerî, Ali, Âzâdistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hıyâbânî, Haz. Seyfettin Altaylı, Ankara (tarihsiz).
- Barkan, Ö. Lütfi, "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdar Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar", Tarih Vesikaları (1941), 1-2, 91-106.
- Bleda, Tansuğ, Maskeli Balo, İstanbul 2000.
- Câmî, Nâme-hâ ve Münşeât-ı Câmî, yay. Esam al-Din Urunbayef-Asvar Rahmanof, Tahran 1378 h. ş.
- Ebû Bekr-i Tihranî, Kitâb-ı Diyarbekriyye, yay. Necati Lugal-Faruk Sümer, TTK., Ankara 1962-1964.

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

- Esendal, Memduh Şevket, Tahran Anıları, Bilgi yayınları, Ankara 1999.
- Fedayi-i Alevî, Pişeverî Kist?, Tahran 1325 h. ş.
- Felsefî, Nasrullah, Zindegânî-i Şah Abbas-ı Evvel, I-IV, Tahran 1344-47 h. ş.
- Fiğlalı, E. Ruhi, Babîlik ve Bahaîlik, Ankara 1994.
- Fiğlalı, E. Ruhi, "Bahaîlik", TDV İslâm Ansiklopedisi, IV, 464-468.
- Gökbilgin, Tayyib, "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhâtı", Belleten (1957), 83, 449-482.
- Hac Hüseyin-i Nahcivanî, "Mescid-i Kebûd-i Tebriz yâ İmâret-i Muzafferîye", Çihil Makale, Tebriz 1343 h. ş., 1-10.
- Hamdullah-ı Müstevfî, Nusretü'l-Kulûb, yay. Muhammed Debir-i Siyakî, Tahran 1336 h. ş.
- Hambly, Gavin R. G., "Iran During the Reigns of Fath Ali Shah and Muhammad Shah", CHIR, VII, 144-155.
- Hinz, Walter, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, çev. Tefik Bıyıklıoğlu, TTK., Ankara 1948.
- İskender Bey-i Turkmân, Târih-i Âlem-ârâ-yi Abbasî, yay. İrec-i Afşar, Tahran 1334 h. ş.
- İtimad-ı Mukaddem, Ferruh, Hânedân-ı Mukaddem, Tahran 1349 h. ş.
- Köprülü, Fuad, "Âzerî", İA, II, 134-137.
- Kütükoğlu, Bekir, Osmanlı İnan Siyasî Münasebetleri, İstanbul 1993.
- Kütükoğlu, Bekir, "Tahmasp I", İA, XI, 637-647.
- Kütükoğlu, Bekir, "Tahmasp II", İA, XI, 648-450.
- Layoş, Fekete, "İran Şahlarının İki Türkçe Mektubu", Türkiyat Mecmuası, (1935), V, 269-274. Minorsky, Viladimir, "Nadir", İA., IX.
- Layoş, Fekete, "The Qara-Qoyunlu and Qutbshahs", BSOAS, (1955), XVII, 50-73.
- Layoş, Fekete, "Karakoyunlu Cihanşah ve Şiirleri", çev. Mine Erol, Selçuklu Araştırmaları Dergisi (1971), II, 153-180.
- Muhammed Kâzım, Nâme-i Âlem-ârây-ı Nâdirî, III, Moskova 1966.
- Necefkulu Pisyân, Merg bûd, bazgeşt hem bûd (Tarihçe-i Fırkai Demokrat-ı Âzerbaycan), Tahran 1328 h. ş.
- Parmaksızoğlu, İsmet, "Ulama Paşa", Türk Ansiklopedisi, XXXII.
- Rıza Kulu Han-ı Hidâyet, Mülhakât-ı Tarih-i Ravzatu's-Safa-yi Nasirî, IX, Tahran 1339 h. ş.
- Roemer, H. R., Der Niedergang Irans nach dem Tode Ismails des Grausamen, Würzburg 1939.
- Roemer, H. R., "The Safavid Period", CHIR, VI, 189-350.
- Roemer, H. R., Persien auf dem Weg in die Nenzeit, Beirut 1989.
- Sanjian, K., Colophons of Armenian Manuscript 1301-1480, Cambridge 1969.
- Savory, R. M., "The Struggle for Supremacy in Persia after the Death of Timur", Der Islam (1964), XL/1, 35-65.
- Sümer, Faruk, Oğuzlar, İstanbul 1980.
- Sümer, Faruk, Karakoyunlular, TTK., Ankara 1967.
- Sümer, Faruk, Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişiminde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara 1976.
- Sümer, Faruk, "Abbas I", TDV İslâm Ansiklopedisi, I.
- Sümer, Faruk, "Abbas II", TDV İslâm Ansiklopedisi, I.
- Sümer, Faruk, "Ağa Muhammed Şah", TDV İslâm Ansiklopedisi, I.
- Sümer, Faruk, "Akkoyunlular", TDV İslâm Annsiklopedisi, II.

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI

- Sümer, Faruk, "Afşarlılar", TDV İslâm Ansiklopedisi, IV.
- Şahin, İlhan-Emecen, Feridun, "Amasya Antlaşması", TDV İslâm Ansiklopedisi, III.
- Şimşir, Bilal, Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları, II, Ankara 2001.
- Şükrullah, Behçetü't-Tevârih, çev. Çiftçioğlu Nihal Atsız, Türkiye yayınevi, İstanbul (tarihsiz). Tansel, Selahattin, Yavuz Sultan Selim, Ankara 1963.
- Şükrullah, Sultan II. Bayezid'in Siyasî Hayatı, İstanbul 1966.
- Taşağıl, Ahmet, "Hüseyin Mirza", TDV İslâm Ansiklopedisi, XIX, 1-2.
- Tekindağ, M. Ş., "Yeni kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Selim'in İran Seferi", Tarih Dergisi, (1968), 22, 49-78.
- Turan, Şerafettin, Kanunî'nin Oğlu Şehzade Bâyezid Vak'ası, Ankara 1961.
- Tülümen, Turgut, İran Devrimi Hatıraları, İstanbul 1998.
- Çağatay Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu? ", Tarih Dergisi (1954), VI/9, 53-90. Uzunçarşılı, İ. H., Anadolu Beylikleri, TTK., Ankara 1969.
- Çağatay Uluçay, Osmanlı Tarihi, III/1, Ankara 1995.
- Yazıcı, Tahsin, "Cüneyd-i Safevî", TDV İslâm Ansiklopedisi, VIII.
- Yazıcı, Tahsin, "Feth Ali Şah", TDV İslâm Ansiklopedisi, XII. , "Safevîler", İA, X.
- Yinanç, M. H., "Akkoyunlular", İA., I.
- Yinanç, M. H., "Cihanşah", İA., III.
- Yinanç, M. H., "Cüneyd", İA, III.
- Woods, J. E., Akkoyunlular, çev. Sibel Özbudun, İstanbul 1993.